

1. Forord	1
2. Introduktion	3
3. Det newtonske økonomiske paradigme	4
4. Ekskurs 1	6
- Uden Gud bliver samfundet synligt	6
- Newton'sk inspirerede enkeltfaktorteorier i samfundsteorien	8
5. Definitioner af økonomi	9
- Fra kunst (magt) til videnskab (natur)	9
6. Ekskurs 2	11
- Relationen mellem politik og økonomi	11
- Den liberale fredstese	13
- Guldstandard (1844)	14
- Bretton Woods aftalen (1944)	15
7. De økonomiske skoler	16
- Merkantilismen	16
- Den klassiske politiske økonomi	18
- Den historisk-institutionelle skole	22
- Neo-klassisk økonomi	23
- Keynesianismen	25
- Efterkrigstiden	26
- De økonomiske 'neo'-skoler	27
- Foreløbig sammenfatning	28
8. Kritik af den newtonske økonomi	31
- Merkantilismen i dag	31
- Den klassiske økonomi	31
- Hvad er et liberalt menneske?	32
- Den neoklassiske skole	37
- Keynes, Polanyi og de neolibérale	38
- Karl Polanyis kritik	39
- De neolibérale	40
- Opsamling	41
9. Den ny fysik efter 1900	41
- Den nye fysik - åbningen for et nyt økonomisk paradigme?	43
10. Den nye fysiks kritik	47
11. Natur som materiale (materialisme)	51
12. Mennesket som maskine	54
- Fremmedgørelse	56
13. Penge som varer	56
14. Konklusioner	57
- Økonomi er ikke fysik	58
- Konklusioner i punktform	59
15. Litteratur	60
16. Henvisninger	61

De 600 mio. jobs vil nok skabe økonomisk overlevelse, men vil de skabe økologisk overlevelse? Vi har brug for vækst samtidig med, at vi står overfor to gigantiske udfordringer: at dette forbrug skaber global opvarmning og drastisk reduktion i biodiversitet.

Så den udfordring, menneskeheden står overfor, er at skabe ægte jobs. Jobs, der skaber værdi for både virksomheden, arbejderne og deres familier. Og jobs, som er bæredygtige i forhold til både natur og menneskeligt liv. Hvordan gør vi det?

2. Introduktion

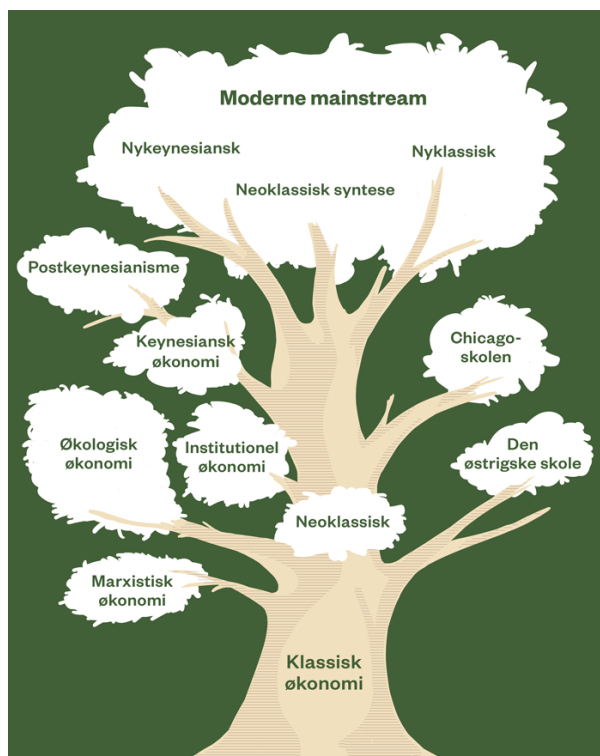
En central grund til at vi ikke skaber en bæredygtig økonomi, ser ud til at bestå i, at vi er låst fast i et økonomisk-politisk system, der blev skabt i det 17. århundrede. Et system, som med tiden har vokset sig meget stort. Så stort og sammenflettet med vores begreber, vores sprog, vores familieliv, skoler og uddannelser at vi ikke længere opfatter det som et menneske-skabt system, men snarere opfatter det som natur, slet og ret. Den globale økonomi opfattes af økonomer, politikere og journalister på linje med fysikken som en given natur, der ikke kan ændres. De spilleregler, der socialiserer og styrer menneskers økonomiske adfærd bliver tolket som 'menneskelig natur':

“Det 18. århundredes kapitalisme undergik i flere etaper en radikal ændring: økonomisk virksomhed blev adskilt fra etik og menneskelige værdier. Man kom faktisk til at betragte den økonomiske maskine som en autonom enhed, uafhængig af menneskelige behov og menneskers vilje. Det var et system, som kørte af sig selv og fulgte sine egne love. At arbejderne led under det, og at stadig flere små virksomheder blev ødelagt af hensyn til de stadig større selskabers vækst, var en økonomisk nødvendighed, som man kunne beklage, men som man måtte acceptere som resultat af en naturlov.” ¹

Problemet med problemer af så omfattende karakter - dvs. i både tid, rum og dybde (psyke, kultur, sprog, struktur, etc.) er, at vi ender med 'ikke at kunne se skoven for bare træer.' Vi får ikke øje på, at det er et kulturelt-historisk menneskeskabt system, vi står overfor. Samtidig er problemet så omfattende, at ingen enkelt person, gruppe eller stat besidder kapaciteten til at forandre et globalt system.

“A system problem - as opposed to your usual garden-variety political problem - is one that isn't going to go away through politics as usual. It will require somehow changing the way things are rigged deeper down in the machinery of institutions, corporations, bureaucracy, and all the other elements of the system that produce the outcomes we experience.” ²

Økonomen, Gar Alperovitz peger ovenfor netop på det uoverskuelige i at få øje på systemfejl, og at vi derfor ofte forsøger at justere på systemets konsekvenser, men gør dette på politisk niveau. Eller som filosofen og fysikeren, Danah Zohar, beskriver det nedenfor, så fornemmer mange

Økonomiens forskellige teoretiske skoler, som de blev beskrevet i Information i 2018. Tegning af Sofie Holm Larsen

virksomheder, at den er gal, og de forsøger at ændre adfærd i egen organisation:

“... getting from business-as-usual to business-as-it-could-be is no simple matter. A little talk about corporate social responsibility, some discussion of ‘vision and values,’ and giving employees little plastic ‘values’ cards to carry around in their wallets are not going to change very much. What is required is a whole new business paradigm, a paradigm shift that embraces our basic concepts of wealth and capital themselves and that brings on board a new, living understanding of what a business system is, and how such systems can be managed intelligently. These in turn require that we look in some depth at the nature of both business systems and human intelligence.” ³

Hvad er det så for en systemkrise, vi er låst fast i? Det vil jeg gennemgå i det følgende. Hovedfokus i dette baggrundspapir er holdt på et ‘desk-study’ af den seneste 400 års økonomiske teoridannelse, og hvordan det har påvirket både samfund, virksomheder, arbejde, familieliv og den enkelte. Jeg runder af med at pege frem på, hvorfor vi er låst fast i en bestemt økonomisk tænkning, og hvordan denne økonomiske tænkning kan ændres ved få centrale og ikke-volde-lige greb, som dog vil have systemisk forandringskarakter.

3. Det newtonsk-økonomiske paradigme

Dagens kapitalisme er *ikke natur*, men blev skabt af en lille inderkreds af Britiske Oplysnings-filosoffer, der var stærkt inspirerede af Newtons nye mekaniske fysik.⁴

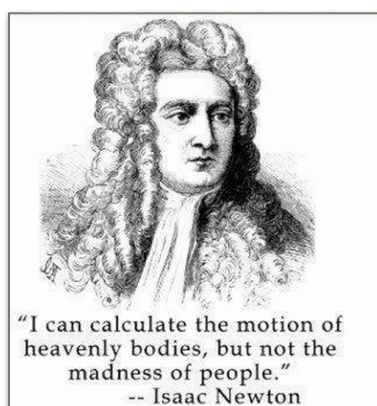
“The triumph of Newtonian mechanics in the eighteenth and nineteenth centuries established physics as the prototype of science against which all other sciences were measured. The closer scientists could come to emulating the methods of physics, and the more of its concepts they were able to use, the higher the standing of their discipline in the scientific community. In our century this tendency to model scientific concepts and theories after those of Newtonian physics has become a severe handicap in many fields, but more than anywhere else, perhaps, in the social sciences. (The social sciences deal with the social and cultural aspects of human behaviour. They include the disciplines of economics, political science, sociology, social anthropology, and - in the view of many of its practitioners - history.) These have been traditionally regarded as the ‘softest’ among the sciences, and social scientists have tried very hard to gain respectability by adopting the Cartesian paradigm and the methods of Newtonian physics. However, the Cartesian framework is often quite inappropriate for the phenomena they are describing, and consequently their models have become increasingly unrealistic. This is now especially apparent in economics.” ⁵

Den newton’ske videnskab er i sig selv et produkt af den vestlige tænkningstradition, da Newton videreudviklede mange af de centrale ideer, som den tidlige græske filosofi og den jødisk-kristne monoteisme bygger på. Mere specifikt afspejler den newton’ske videnskab det kulturelle skift, der rystede den europæiske tænkning under Reformationen, under Rationalismens og Oplysningsens og den Kartesianske tænkning om sind, krop og rationalitet.⁶

“On the historical side, substantial scholarship has been done showing that from their origins in the seventeenth century to their consolidation in the late nineteenth the social sciences were deeply influenced by (classical) physics, the most successful and prestigious science of the day.⁴⁰ For both intellectual and political reasons, our Founders — Hobbes, Hume, Smith, Comte, Jevons, Walras, Marshall, Pareto, and others - borrowed frequently from physics in their thinking about society. Bernard Cohen shows that this took various forms — analogies, metaphors, homologies, and identities — and argues that efforts to es-

establish homologies and identities usually failed, leaving the overt impact of physics on the social sciences mostly on the analogical and metaphorical level.⁴¹ But even if classical physics was not fruitful for substantive theorizing about social life, at a deeper level its impact was profound. By the early twentieth century the metaphysical assumptions of the classical worldview — materialism, determinism, locality, and so on — were deeply ingrained in the minds of social scientists. These assumptions were taken to be true of reality as a Whole, and thus fundamental constraints on social scientific inquiry.”⁷

Den franske filosof, Rene Descartes, adskilte i sin filosofi krop og sind ved at sige “Jeg ved, at jeg har et sind, og jeg ved, at jeg har en krop. Og jeg ved, at de to er helt adskilte. Jeg er mit sind. Jeg har en krop.” Isaac Newton gjorde denne opdeling til grundlaget for sin nye fysik, som ekskluderede alt mentalt eller psykologisk fra de fysiske love i universet. Den efterfølgende mekaniske kultur, som denne fysik gav anledning til, er den kultur, der stadig dominerer tankegangen hos de fleste mennesker i occidenten i dag, og som bruger de newton'ske maskin-kategorier på anti-menneskelige organisationer.⁸ Derfor ser vores tænkning om politik, økonomi, ledelse og organisation ud, som den gør.

Selvom Newton selv ikke mente at kunne kalkulere på menneskers sind og adfærd, så brugte hans samtidige hans teorier til at fremstille teorier på andre videnskabelige områder: biologi, psykologi, sociologi og økonomi.

Hvor Newton formulerede de grundlæggende love gældende for den fysiske virkelighed, håbede filosoferne og sociologerne i hans kølvand, at kunne opdage og formulere de grundlæggende aksiomer og love for det sociale liv. Newtons universelle urværksmaskine blev modellen, der blev brugt til at sammenligne staten med en præcis lovbestemt mekanisme og skildre mennesker som levende maskiner. Begge uden 'indbygget' etik og moral.

De grundlæggende byggesten i Newtons nye fysik blev defineret som isolerede og uigennemtrængelige atomer, der bevægede sig rundt i det tomme rum, og her kolliderede med hinanden som små billardkugler. De eneste aktører i Newtons rum-tidsdrama var disse partikler, og det var tiltrækkende eller frastødende kræfter, som virkede imellem dem.

Tidens politiske filosoffer sammenlignede disse kolliderende atomer og deres interagerende kræfter med individers adfærd og interaktioner i samfundet, når de stødte ind i hinanden i forbindelse med, at de forfulgte deres egne interesser. I sin bog, '*Leviathan*' beskrev Thomas Hobbes menneskers handlinger som "...hvert menneskes krig mod hvert menneske."

Den dag i dag argumenterer økonomer og sociologer, som følger 'Rational Choice' teorien, med at enkeltpersoner altid vælger den handlingsrationalitet, som består i at forfølge deres egne interesser. At finde en måde at afbalancere alle disse modstridende interesser i samfundet, har været grundlaget for det stridende demokrati, og danner grund for den kendte konfronterende stil i de moderne politiske partier.

Thomas Hobbes, Adam Smith, John Stuart Mill og endog John Locke brugte den nye mekaniske fysik som inspiration og eksempler i deres tænkning om stat og samfund. Locke beskrev sig som "a mere under-labourer to the incomparable Mr. Newton". Adam Smith var meget imponeret over den nye mekaniske videnskab og byggede både sin frie markedsøkonomi og arbejdsdeling på Newtons metoder. Marx's deterministiske historieopfattelse og Darwins mekaniske og reduktionistiske teori om evolution er begge afledt af samme kilde. Også krigsteo-

retikeren, Carl von Clausewitz anvendte de newtonske begreber i sin tænkning i bogen, 'Om Krig', hvor han bruger begreber som "tyngdepunkt" (Schwerpunkt), "friktion", osv. Dagens "realistiske skole" i Internationale Relationer betragter nationalstater som billardkugler, der støder ind i hinanden i et mekanisk mønster af aktion-reaktion, magt-balancer, og beskriver områder, hvor der ikke er nogen politisk magt, som et politisk 'tom-rum', et vakuum. Blandt de tidlige pionerer i den moderne sociologi tog Vilfredo Pareto også de mekaniske og termiske metaforer til sig, når han beskrev samfundets dynamikker. Og August Comte, der opfandt begrebet sociologi, kaldte i begyndelsen denne nye videnskab en 'social fysik'.

Selv den noget senere Sigmund Freud søgte efter "love og dynamik", der styrede psyken og her insisterede han på, at menneskelig adfærd var fuldtud bestemt af sådanne love. I Freuds videnskabelige model af 'selvet' beskrev han det som et komplekst hydraulisk system (- på samme måde som økonomen, Samuelson, senere beskrev samfundets økonomi som et lukket hydraulisk system). I sin teori om objektrelationer sagde Freud, at hver enkelt af os derfor er isoleret. Han opfattede selvets grænser som hårde og uigennemtrængelige. Du er 'en genstand' for mig, og jeg er en genstand for dig. Vi kan aldrig rigtig kende hinanden på nogen grundlæggende måde. Jeg skaber et billede af dig i mit eget sind, en projektion, og jeg relaterer kun til det. Kærlighed og intimitet er umulige. Budskabet om at elske din næste som dig selv, skrev Freud, er det mest umulige bud, der nogensinde er skrevet.⁹

4. Ekskurs 1

- Uden Gud bliver samfundet synligt

De nye samfundsteorier - herunder de nye teorier om økonomi - kunne ikke etableres før det øjeblik, hvor mange mennesker eller befolkningsmasser blev synlige for den politisk-videnskabelige teori: at det var menneskenes mange og spredte handlinger, der førte til samfundets produktion og reproduktion. Nøglen til dette var erkendelsen af, at der ikke er længere var nogen enkelt vilje eller noget centralt formål, der styrede og regulerede hele samfundet.¹⁰

Moderniteten begyndte således at anskue samfundet, som et utilsigtet resultat af tusinder af menneskers aktiviteter.¹¹ Dette var et brud med den tidligere opfattelse, der havde anset, at al offentlighed og suverænitet var samlet i kongen, ligesom al mening og forklaring skulle søges her.

Det feudale middelaldersamfund havde således dannet en ordens- og normkonstituerende kosmologi. Det var fra denne kosmologi, at de grundlæggende normer for social orden blev hentet. Fyrsterne fik således deres magt religiøst-traditionelt fra paven, som igen havde sin kraft fra Gud. Således blev fyrstens kraft begrundet i en i sidste ende guddommelig magt. I denne indlejring udgjorde derfor kongen al magt, al legitimitet og al offentlighed. Hos nogle oplysningsfilosoffer og liberale tænkere voksede modstanden mod dette efterhånden til den idé, at det kun kunne være "folket", der besad den legitime magt. Kun folket kan indsætte eller acceptere en fyrste, og derfor har også kun folket ret til at fjerne ham, hvis han overtræder folkets vilje.

Med denne konstruktion opstod dog et nyt problem, for hvis folket havde rettigheder i forhold til kongen, så ville samfundet være splittet, hvilket igen ville føre til en frygtelig vilkårlighed og brutalitet - alles kamp mod alle. Thomas Hobbes' løsning på dette problem var, at der kun kunne være én suveræn magt! Al magt bør overføres til en "suveræn", der beskytter dem ved at opretholde fred og ved at monopolisere vold. Betingelsen var, at folket ubetinget overdrog al magt til suverænen - og at de herefter var uden ret til at kritisere eller frigøre sig. Konstruktion-

en var problematisk, for hvis kongen var både lovgivende og udøvende magt, hvordan ville han så kunne overtræde loven? Kongen kunne jo selv lave loven om. John Locke foreslog derfor, at opdele Thomas Hobbes' magt i to magter, der skulle afbalancere hinanden - en lovgivende og en udøvende magt. Han gjorde dette i bogen, "Two Treatises of Civil Government". Montesquieu deler Lockes synspunkt om magtfordelingen, men spurgte, hvordan regeringen kunne forhindres i at misbruge sin magt over for borgerne? Hans forslag blev en opdeling af magtens todeling i den tredeling, som staten bygger på i dag: den lovgivende, udøvende og dømmende magt.¹²

De samfundsteorier, som samtiden begyndte at udvikle, var præget af et "efterslæb", idet de stadig var bundet til det antikke tankemønster, således at samfundet stadig blev teleologisk opfattet som et resultat af én enkelt herskers vilje og handlinger.¹³ Den moderne samfundsteori etableredes således på tænkningen om diskussionen om kontrakten, mellem borgere, der med denne diskussion, bliver til et folk. Et andet kontraktforhold udviklede sig mellem folk og fyrste, idet fyrsten fik til opgave at opretholde en retsorden og en økonomisk orden.¹⁴

Denne samfundsmæssige udvikling var en lang og ustabil udvikling, hvor lovgivning og retens håndhævelse var præget af stor vilkårlighed. Efterhånden udvikledes samfundene i Europa dog i retning af mere stabile organisationsformer. Der er således tale om en lang tilblivelseshistorie fra opbruddet i senmiddelalderen og frem til vor tid, som er præget af en række forskellige højdepunkter, f.eks. renæssancen og reformationen. Det er dog den franske revolution, som markerer det moderne samfunds endelige gennembrud. At det er den franske revolution, der markerer dette højdepunkt hænger sammen med, at det med den franske revolution er politikken, der bliver konstituerende for samfundets liv. Hermed sættes demokratiet som ledelsesform på dagsorden.¹⁵

Dette brud betød, at renæssancemennesket måtte "overtage" sig selv - uden henvisning til Gud. I samme øjeblik individet skabes, må dette individ derfor have et andet sted at tage afsæt, og der skabes derfor samtidig en selvstændig verdslig sfære, et offentligt rum, som det moderne samfund etableres på. Fritstillet og uden 'højere' henvisning, bliver det et problem for individet og herskeren af disse individer, hvilket formål, hvilken etik og hvilken moral, der skal henvises til, når politikken skal begrunde sine valg - hvilke værdier, normer og handlinger? Hvad er sandt, retfærdigt og smukt?

Denne fritstilling lagde grunden til det tidlige borgerskabs refleksivitet. Idealet var at frembringe en uafvendelig evne hos borgeren til selvstændig refleksion, så denne kunne bearbejde erfaringer bevidst, selvstændigt og individuelt. Samtidig med individualiseringen etableres et offentligt rum med tilhørende refleksivitet - og krav om refleksivitet. Først med denne etablering af refleksivitet, offentlighed og politik blev det muligt at flytte repræsentationen og den politiske magt fra kongen eller fyrsten over til folket.¹⁶

Med repræsentationens placering hos folket blev det altså et problem, hvad der skulle erstatte den religiøst og metafysisk begrundede magt. Med Guds og Kongens fald og efterfølgende fravær opstod et 'magttomrum', en magtens 'intethed'. Denne intethed blev helt central for moderniteten, da den udgjorde det moderne samfunds kerne eller center. Det moderne samfund centreredes således omkring en intethed eller magtens tomme plads. Hvordan skulle denne intethed konstituere en ny social orden? I den feudale orden repræsenterede fyrsten magtens tale - al offentlighed. Når fyrsten talte, var det magten der talte. Magten var altså bestemt på forhånd, traditionelt og ureflekteret. Fyrsten skulle blot rømme sig. Men med moderniteten forholdt det sig modsat: her bliver det talen der i sig selv konstituerer magten. Selvrefleksionen, talen, argumentationen og samtalen blev dermed placeret i en helt ny betydningsramme. Den moderne orden konstitueredes - formidlet gennem politikken, de deputeredes tale - som en selvreference. Det politiske fællesskab konstitueredes herefter som et epistemologisk, sprogligt

fællesskab - i den demokratiske samtale, den fælles ledelse. Udviklingen gik således fra magtens tale til talens magt.¹⁷

Denne udvikling dannede samtidig grundlag for samfundsteoriens og økonomiens frisættelse, idet det samfundsvidenskabelige gennembrud først lod sig gøre, det øjeblik hvor mennesket og menneskelige interaktioner blev synlige. Pointen med ovenstående er, at der herefter ikke længere fandtes nogen central hensigt eller vilje, som styrede eller regulerede menneskets handlinger. Dette medførte et radikalt skift fra religion til videnskab. Et brud, som medførte, at samfundsets love og regulering, efterfølgende blev begrundet samfundets 'kræfter' og 'faktorer'.

- Newton'sk inspirerede enkeltfaktorteorier i samfundsteorien

I Guds fravær, men stadig under indtryk af den monoteistiske kristendom, inspirerede fysiske teorier til udviklingen af samfundsmæssige enkeltfaktorteorier. Gud blev med andre ord erstattet af mekaniske 'funktioner' og 'mekanismer', der kunne udledes teorier og lovmæssigheder af. På den måde blev samfundsteorier også enkeltfaktorteorier som f.eks. beskrev statens drivkraft som bestående af økonomiske faktorer. Enkeltfaktorteorier udgjorde i begyndelsen af moderniteten hovedparten af de samfundsmæssige teorier, og dette aspekt kom da også til at indvirke på senere teoridannelser, og blev samtidig et at de områder, som senere teoridannelser søgte at gøre op med.¹⁸

Samfundsteoretikere som Thomas Hobbes, John Locke og J. J. Rousseau var såvel kontraktteoretikere som enkeltfaktorteoretikere, idet de konstruerede teorier ud fra idéer om, at samfundsmæssige handlinger og strukturer blev 'kontraktligt' indgået, og folket blev til inden for specifikke grupper af mennesker og inden for afgrænsede territorier. Den centrale kontrakt blev i begyndelsen stadig begrundet i en bagvedliggende kosmologi, men blev senere begrundet i en mindre metafysisk naturret.¹⁹ På økonomiens område søgte Adam Smith også grundliggende love og principper, der styrer menneskers økonomiske markedsadfærd.

Den dag i dag, er vores opfattelse af den sociale og politiske virkelighed, hele vores opfattelse af 'modernitet', stadig baseret på denne mekaniske tilgang. En opfattelse som altså blev skabt som et svar på den filosofiske og videnskabelige revolution i det 17. århundrede, der fødte den moderne videnskab, og den styrkes dagligt af vores brug af den teknologi, der omgiver os.

På mange måder tjente dette paradigme os godt. Det har muliggjort den industrielle og teknologiske revolution, og passer godt til den intellektuelle opblomstring af både vestlig individualisme og liberalt demokrati.

Men konfronteret med nutidens økologiske, menneskelige og økonomiske udfordringer kan man med rette spørge, hvordan de afspejler og besvarer disse udfordringer? Hvordan opfylder de behovet for en bæredygtig økonomi? Hvordan giver de menneskeheden gode brugbare svar i forhold til kompleksitet og kaos? Og hvordan svarer de på behovet for en retfærdig og lige økonomi?

Det ser ud til, at det mekaniske paradigme, som grundlag for vores opfattelse af virkeligheden, både fysisk og socialt, medfører konsekvenser, som vi i dag må stille grundliggende spørgsmålstejn ved.

Men lad os først se på de økonomiske skoler og teories udvikling. Måske kan det vise os, hvor de umiddelbare udfordringer på økonomiens område ligger. Hvad kan disse skoler fortælle os, og hvordan definerer de, hvad økonomi er?

Ekskurs slut

5. Definitioner af økonomi

Der synes ikke at eksistere nogen universelt accepteret definition af makroøkonomi såvel som af mikroøkonomi. Der kan dog laves en grov oversigt over de økonomiske skoler, og til disse knytter der sig accepterede definitioner. Men først en oversigt over de økonomiske skoler:

Makroøkonomien - eller den politiske økonomi undersøger samspillet mellem politiske og økonomiske processer i et samfund, hvilket indebærer et fokus på følgende områder:

- den indflydelse, som værdier og ideer, herunder kultur, ideologier og religion, har på at forme menneskelige relationer og interaktion
- gruppers magt og autoritet i samfundet, inklusive de interesser, de besidder og de incitamenter, der driver dem, i at opnå bestemte resultater
- den rolle, som formelle og uformelle institutioner spiller i tildelingen af knappe ressourcer

Mikro- eller markedsøkonomien beskæftiger sig med:

- produktionsvilkårene: produktion, distribution og forbrug af materiel velstand, inklusive teorier om forvaltning af økonomiske systemer
- forbrugernes præferencer: individuel og social adfærd med henblik på opnåelse og brug af materielle goder i en situation som er betinget af forhold mellem givne ressourcer og knappe ressourcer, der kan have alternative anvendelser

Går vi meget længere tilbage i tid efter en definition, så finder vi det antikke græske οἰκονομία, som er afledt af οἶκος (oikos, som betyder "hus") og νόμος (nomos, som betyder "vane" eller "lov"), hvilket vil sige: "regler for huset (eller god ledelse af husførelsen)". Politisk økonomi var det tidligere navn for økonomi, men de neoklassiske økonomer foreslog i slutningen af det 19. århundrede 'økonomi', som et kortere udtryk for økonomisk videnskab, sandsynligvis i den hensigt at etablere den som en selvstændig disciplin på lige fod med statskundskab og andre samfundsvidenskaber.

- Fra kunst (magt) til videnskab (natur)

Xenophon, Aristoteles (384-322) og deres samtid definerede 'økonomi', og endda 'crematistics' som en 'kunst'. Aristoteles sondrede mellem 'oikonomia' og 'chrematistics'. Han definerede 'chrematistic' som det, at påvirke en 'realværdi' (af f.eks. jord) for at maksimere et afkast eller overskud til ejerne af jorden. Med andre ord: spekulation.

I denne første spæde økonomiske teoridannelse, bliver de økonomiske regler skrevet ind i en guddommeligt lejret teleologi. Oikos skulle ikke være fri, men reguleres i en bestemt tolkningsramme, hvor Guddommelig mening og menneskeligt formål kunne forklares teleologisk.

Inspireret af denne tænkning foreslog Aristoteles, at kilden til værdi var menneskelige behov, uden hvilke udveksling ikke ville finde sted. Aristoteles opdelte efterfølgende de menneskelige behov i to - brugsværdi og bytteværdi: I alt, hvad vi ejer, er der to anvendelser. For eksempel kan en sko bruges til gå med, eller den bruges til bytte, lød argumentet.

Mens de skolastiske tænkere senere optog disse synspunkter i den kristne tro, blev økonomien ikke betragtet som et selvstændigt fag, men som en *integreret* del af en etisk og moralsk filosofi. I løbet af denne periode blev 'brugsværdi' opfattet som den værdimæssige determinant. Det var kun et mindretal af teoretikere som f.eks. St. Thomas Aquinas (1225-1274) og John Duns Scotus (1265-1308), der tænkte over og inddrog 'omkostninger' i deres tænkning om

produktion.

To tusind år senere, da Isaac Newton opdagede bevægelsesloven, medførte det at, det at kunne henvise til et givet område som en 'videnskab' gav langt højere status. Måske var det derfor i 1767 - kun 40 år efter Newtons død - at den skotske advokat, James Stewart, foreslog at begrebet 'politisk økonomi', ikke længere skulle defineres som en 'kunst', men som en "videnskab om indenrigspolitik i frie nationer". Denne definition forhindrede ham dog ikke i, at udtrykke sig om sin hensigt:

"The principal object of this science is to secure certain fund subsistence for all the inhabitants, to obviate every circumstance which may render it precarious; to provide everything necessary for supplying the wants of the society, and to employ the inhabitants (supposing them to be free-men) in such a manner as naturally to create reciprocal relations and dependencies between them, so as to make their several interests lead them to supply one another with their reciprocal wants." ²⁰

Stewart efterlyser i citatet en sikker levevej og arbejde til alle i et gensidigt blomstrende samfund, som økonomiens opgave. Et årti senere gav Adam Smith en anden definition, men fulgte på mange områder Stuarts definition i at beskrive politisk økonomi som en målrettet videnskab. Økonomi har, skrev han "two distinct objects: to supply a plentiful revenue or subsistence for the people, or more properly to enable them to provide such a revenue or subsistence for themselves; and secondly to supply the state or commonwealth with a revenue sufficient for the public services." ²¹ Denne definition afviser ikke kun Smiths omdømme som en frihandelsmand, men fastholder også et fokus på prisen ved at formulere et formål for økonomisk tænkning. Men det var en definition og tilgang, der ikke skulle vare ved.

Halvfjerds år efter Adam Smith påbegyndte John Stuart Mill's definition af politisk økonomi et skifte i økonomiens fokus ved at definere det som en videnskab, der opdager lovene om sådanne fænomener i samfundet, som stammer fra menneskehedens samlede operationer i produktionen af rigdom. Med denne definition begyndte Mills en udvikling, som andre ville fortsætte. Definitionen medførte at opmærksomheden blev vendt fra økonomiens formål og rettet mod dens love. Mills definition vant udbredelse, men blev på ingen måde dominerende. Faktisk blev den som en ny videnskab økonomi i næsten et århundrede defineret temmelig upræcist, hvilket førte den tidlige Chicagoøkonom, Jacob Viner, til i 1930'erne simpelthen, at definere økonomi således: "Økonomi er, hvad økonomer gør." ²²

Ikke alle opfattede det som en tilfredsstillende definition. Derfor skrev en tydeligt irriteret Lionel Robbins fra London School of Economics i 1932, at "vi alle taler om de samme ting, men vi har endnu ikke aftalt, hvad det er, vi taler om." Han hævdede at have en ny og endelig definition: "Economics is the science, which studies human behaviour as the relationship between ends and scarce means, which have alternative uses." ²³ På trods af definitionens mangler, syntes denne definition at lukke debatten, og den - eller lignende formuleringer - blev efterfølgende den definition, man støder på i mange lærebøger i dag. Men selv om definitionen begrænser økonomien som en videnskab om menneskelig adfærd, bruger den meget lidt tid til at spørge ind til disse livsområder (etik, moral, mening og menneskelig adfærd), endsige til de knappe midler (naturlige ressourcer, biologi og bæredygtighed).

I Gregory Mankiws udbredte lærebog, principper om økonomi er definitionen blevet endnu mere afgrænset: "Economics is the study of how society manages its scarce resources," hedder det, idet overbygningsspørgsmålet om formål til midler helt udgår. ²⁴

6. Ekskurs 2

- Relationen mellem politik og økonomi

Vesteuropas historie efter Romerrigets opløsning var o. 500 eKr præget af stridigheder mellem små kongehuse, som først dæmpedes med karolingernes magtsamling i 700 eKr. Allerede her sås de tidligste ansatser til forestillinger om statsdannelse, styreform, retslighed, økonomi og udenrigspolitik (krig). Dele af dette blev hentet i tænkningen af Augustin, Aquinas, Suarez, osv, og førte til nogle af de første tanker om udenrigspolitik og krigsførelse. Krigen tænkes ind i principper for retten til krigsførelse: Jus *ad Bellum*.²⁵

I senere forsøg på at holde krigens normer inden for etiske og lovlige rammer forstærkede kirken riddernes autoritet. Ved at skole ridderstanden til formålsbestemt krigsførelse lagde kirken grunden til de senere dynastiske stater. Det var derfor, at biskoppen Segusio beskrev de korstog, der blev ført mod vilde med autorisation fra pave eller kejser, som legitime. Krigene kaldte han Bellum Romanum, og drog dermed en parallel til Roms krige mod fremmede folk. I modsætning hertil, var krige mellem kristne illegitime.²⁶

Efter korstogenes afslutning på 1200-tallet blev Europa hjemsøgt af belejringskrige. Belejringerne blev rettet mod de spredte og befæstede byer, og medførte kampe mod både civile befolkninger og militære enheder. Hvis en by faldt, blev den civile befolkning plyndret, byen måske brændt ned og den civile befolkning brutalt behandlet. Hvad angår de tabende militære enheder, så gav den militære rang dem forskellige rettigheder.

De adelige, som besad ære, blev behandlet pænt, fordi det kunne indbringe løsepenge. Soldater med lavere rang besad ingen ære, og havde kun få rettigheder.

Korsfarerkongedømmernes opløsning fandt sted så gradvis at europæisk krigsførelse ikke blev påvirket af det, men blev videreført af 1500-tallets opdukkende dynastier.

Fra omkring 1000 - 1200 tallet begyndte handel og byliv igen efterhånden at genopstå i Europa. Disse middelaldersamfund var strengt hierarkisk organiserede samfund. Denne samfundsmæssige lagdeling udtrykte en vertikal lagdeling af økonomiske og militære rettigheder og pligter. Således udgjordes datidens militære orden af mindre, lokale enheders riddere og svenner. Det var altså et hierarki med betydelige forskelle i status og bevæbning. Krige havde i middelaldersamfundet et mere begrænset præg i tid og rum end i dag. Før en krig eller et slag blev 'styrkerne' samlet, slagene blev udkæmpet, og herefter blev hæren igen opløst. Bevæbningen var ret enkel, og der blev ofte kæmpet personligt mand mod mand.

Efter en lang periode i Europa fra o. 1000 til o. 1500, hvor magtforholdene havde været usikre og skiftende, medfører de dybtgående skred i de vekslende magtstrukturer, at fyrster og konger efterhånden får så meget styrke, at de kan erobre hele territorier. Herved startede en forskydning i de økonomiske og politiske styrkeforhold mellem de herskende klasser:

"Ved at alliere sig med handelsmænd og købmænd kunne enkelte fyrster eller territorialherre profiteres af den nye økonomi - og med pengevæsenets udbredelse blev det muligt at indføre faste skatter og afgifter, der bl.a. muliggjorde leje af soldater og senere: egentlige stående hære." ²⁷

Fra omkring 1200-tallet fandt en konstant devaluering af penge sted, som medførte såvel en magtmæssig og økonomisk polarisering, fordi den medførte store forskydninger mellem de samfundsmæssige lag af bønder og en del af adelen, hvis indkomst var strukturelt låst. Den gamle krigsadel havde generelt ringe adgang til de nye opdukkende rigdomskilder, og blev derfor

trængt tilbage både politisk som økonomisk, og blev derfor hårdt ramt af den konstante økonomiske devaluering.²⁸

Der udfoldede sig i byerne en anden livsførelse, som påvirkede den militære tænkning, da det i byerne var andre værdier, der skulle forsvares. Her udvikledes værksteder, byliv, markeder, trafikknudepunkter, osv. som gav næring til nye former for liverfaringer.

Denne samfundsmæssige alliance mellem et opkommende borgerskab og nyabsolutismen resulterede i en forandring af hærenes bevæbning, idet selv samme borgerskab, der finansierede monarkiets krige, stod for produktionen af de nye skydevåben. De samfundsmæssige forskydninger er dermed medvirkende til dybtgående at forandre såvel krigens ansigt udadtil, som det er med til at provokere interne magtfor skydninger i hærene til fordel for fodfolket og på bekostning af rytteriet. Hermed fik de centrale fyrstemagter en fordel, da de besad skattemonopoler og lejede hære.

Hele denne udvikling går som følge af styrkelsen af de centrale fyrsters magtunderlag i retning af en centralisering af den politiske magt, hvilket er en generel tendens overalt i Europa. De mange usammenhængende del-magter i form af ridders og småfyrsters autarki bliver erstattet af en mere stabil og fast hierarkisk struktur. Denne struktur underordnes en enkelt monarks eller fyrstes 'absolutte' herredømme.²⁹ For Frankrigs, Englands og de habsburgske landes vedkommende i form af kongemagt; og i de tyske og italienske områder: territorialherrer:

"Dermed opstod gradvist en egentlig statsdannelse, et forvaltningsapparat og en embedsmandsstand - og magtudøvelse og administration måtte overskride den enkelte 'borggårds' område: embeder, departementer, osv. 'went out of court' - som det hed på engelsk." ³⁰

Konge- eller fyrstemagten støttede og nød godt af den voksende handel, og kunne samtidig sikre sit herredømme ved at gennemføre en del-og-hersk-politik i forhold til borgerskab, adel og kirke. På den måde medvirkede absolutismen til at fremme det liberale borgerskabs etablering, der endnu var for svagt til at kræve en politisk magtovertagelse og føre en sådan ud i livet.³¹

De dynastiske territorialstater, som lå i konstant krig med hinanden, var administrativt skrøbelige og ofte ude af stand til at etablere et voldsmonopol, fordi de sloges med interne religiøse konflikter og lokale oprør. Katolikker og protestanter kæmpede om magten, og de enkelte stater støttede religiøse oprørere internt i andre stater af ideologiske eller udenrigspolitiske årsager.

De tilsyneladende ustoppelige religionskrige ledte derfor frem til en serie fredskonferencer, hvis resultat har fået samlebetegnelsen: 'Den Westfalske fred' (1648). Den Westfalske fred resulterede i princippet om staternes ligeberettigelse. Konferencerne lagde desuden grunden til udviklingen af den statslige positive ret, som bl.a. Hugo Grotius tænkning er eksponent for.³² Konferencens fokus var desuden rettet mod statens sikkerhed samt på den ret og pligt, den måtte yde i forhold til sine statsborgere. Europa blev derfor i denne periode præget af enevælde og magtbalance.

Den Westfalske Fred stabiliserede gradvist forholdet mellem religioner og territorier, og der etableredes som noget nyt princippet om ikke-indblanding i andre staters indre anliggender. Princippet om gensidig anerkendelse gjorde staterne suveræne, og de kunne derfor efterfølgende bekæmpe indre religiøse og politiske fjender med både administrative og militære midler. Der sker således en ændring fra krige med religiøse motiver til krige baseret på mellemstatslig rivalisering.

Den mellemstatslige rivalisering under de dynastiske regimer er de 'begrænsede kriges' periode. Begrænsede krige angik konger, men ikke de rettighedsløse befolkninger. Der sker således i denne periode et skift i udøvelsen af politik og økonomi, der bar præg af at bestå af at

være et af de første primitive forsøg på at etablere og disciplinere en vilkårlig og uhomogen befolkning. Dette har givetvis begrænset krigene, men øget volden mod civilbefolkningerne. Mens den dynastiske stats vold udadtil var begrænset og reguleret, var den indadtil vilkårlig og brutal.

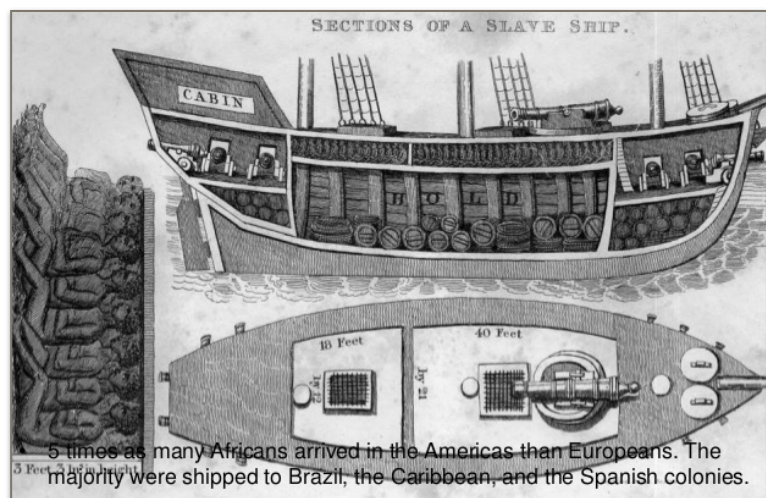
I den dynastiske eneherkers undertrykkelse af civilbefolkningen var meta-budskabet i straffeprocesserne, at kongen var staten, og at hans religiøst retfærdiggjorte herredømme skulle fastholdes. Religiøse og politiske mindretal blev derfor nedkæmpet, og i de religiøse rettergange trak den dynastiske eneherker på religionens symbolikker. Straffens udformning var følgelig direkte, åbenlyst, brutalt og pinefuldt rettet mod befolkningens kroppe, der tilhørte kongen.

De dynastiske eneherkers økonomi og krige smeltede sammen, og udgjorde sammen med den brutale indenrigspolitiske undertrykkelse grundlaget for den liberale modstand.

- Den liberale fredstese

De tidlige liberale kritiserede merkantilismen, som de så som det økonomiske system blandt absolutistiske og feudale stater, der var med til at opretholde et krigssystem. Merkantilismen var således både absolutismens økonomiske model og dens praksis og var baseret på krigens normer og følelser:

“The bourgeois was an entirely deliberate creation of early modern thought, an effort at social engineering that sought to create social peace by changing human nature itself. Instead of pitting the megalothymia in the few against that of the many, as Machiavelli had suggested, the founders of modern liberalism hoped to overcome megalothymia altogether by pitting, in effect, the interests of the desiring part of human nature against the passions of its thymotic part.” ³³

Ovenfor ser vi kanoner, slaver og handelsvarer i et af merkantilismens skibe.

Som Fukuyama ovenfor beskriver det, søgte det liberale borgerskab at udvikle absolutismen væk fra et system, der anerkendte adelens stolthedsfølelse, 'thymus', der kom til udtryk i glæden ved kamp og krigsførelse til en politik og økonomi, der baserede sig på borgerskabets glæde ved lyst og forbrug. Begrebet thymus stammer fra den græske filosofi, hvor det betød noget i retning af 'stolthed'. Begrebet er centralt og meget diskuteret af Hegel, der spørger, hvad det er som motiverer mennesker til at føle stolthed ved at dræbe eller dø for et stykke stof - statens flag. Det han sætter spørgsmål ved her, er således især adelens værdigrundlag og omverdensforståelse, som fortættede sig til voldelige handlinger og en voldsbaseret udenrigspolitik.

I de liberales tænkning om et politisk-økonomisk system, der ikke baserede sig på krige, søgte de at udvikle og integrere tanker om fred og retfærdighed. Liberalisterne formulerede derfor en række ideer og forslag i deres arbejde med etableringen af et nyt politisk og økonomisk system. Dette arbejde bar i høj grad præg af deres bekymring for den ulige indenrigspolitiske sociale magt og de internationale modsætninger, der førte til udnyttelsen af svagere stater.

Liberalismens første kritik fandt således ikke kun sit grundlag i ideologisk-kulturelle præferencer for borgerlige værdier i forhold til det gamle regime (ancient regime), men var også udtryk for en protest mod tidens hierarkiske og ekskluderende sociale magtstruktur, der vedligeholdt landadelens magt.³⁴

Perioden fra 1775 til 1945 er en tid, hvor det borgerligt-liberale demokrati, nationalismen og industrialismen sejrer. Udviklingen bestod i anvendelsen af den første industrielle revolution og den romantiske bevægelse fra midten af det 19. århundrede til krigsformål gennem inddragelse af civilbefolkningerne i nationale massehære i 'totale krige', som nåede sit klimaks med den Anden Verdenskrig.³⁵

Den franske revolution introducerede ideerne om 'folket' og 'nationen', og Napoleon introducerede den nationale værnepligt, som gjorde krigen økonomisk billig, men politisk dyr. Krigen blev hurtigere og mere spredt, og både ledelsesmæssigt og organisatorisk måtte den efterfølgende udvikles, så logistik og kommunikation kunne opretholdes.³⁶ Efter nedkæmpelsen af Napoleons hære blev Wienerkongressen afholdt i årene 1814 til 1815. Resultatet var at krige fremover skulle undgås ved at restaurere kongetronerne, undgå revolutioner, øge samhandel o.l.

- Guldstandard (1844)

I 1790'erne led England af sølvangel, og ophørte derfor med at fremstille større sølvmønter. Efter afslutningen af Napoleonskrigene begyndte Bank of England et økonomisk program, der skabte guldmønter, som hed: 'sovereigns', 'circulating crowns', 'half-crowns' og 'copper farthings' - det skete i 1821. Mellem 1816 og 1820 fremstillede England næsten 40 millioner shillings, 17 millioner 'half-crowns' og 1,3 millioner 'silver crowns'.

1819-loven om genoptagelse af muligheden for kontantbetalinger fastsatte også 1823 som datoen for genoptagelse af konvertibilitet til andre valutaer, hvilket blev nået inden 1821. I 1820'erne blev små pengesedler i en begrænset mængde udstedt af regionale banker. I 1833 blev Bank of England's pengesedler accepteret som et lovligt betalingsmiddel og udstedelsen fra andre banker ophørte. I 1844 fastslog Bank Charter Act, at Bank of England's pengesedler var fuldt støttet af guld, og de udgjorde den juridiske standard. Den fortolkning af guldstandard - en i 1844 markerer således etableringen af guldstandard - for datidens dominerende økonomi.

Guldstandard var en institutionel innovation, der forvandlede teorien om selvregulerende markeder til praktisk brug, og da det engang var på plads, havde det styrken til at få selvregulerende markeder til at fremstå som naturlige.

De liberale økonomer ønskede at skabe en verden med maksimale muligheder og derfor også at udvide markederne internationalt, men de skulle finde en måde, hvorpå folk i forskellige lande med forskellige valutaer frit kunne engagere sig i økonomiske handelstransaktioner med hinanden. Deres forslag var, at hvis ethvert land overholdt tre enkle regler, ville den internationale økonomi have den perfekte mekanisme til international økonomisk selvregulering. *Først* skulle hvert land fastsætte værdien af sin valuta i forhold til en fast værdi i forhold til guld, og skulle forpligte sig til at købe og sælge guld til den pris. *For det andet* skulle hvert land basere sin indenlandske pengemængde på mængden af guld, som den havde i sine reserver, og dens cirkulerende valuta skulle være baseret på guld. *For det tredje* skulle hvert land give sine beboere maksimal frihed til at deltage i internationale økonomiske transaktioner.

Guldstandardens sigte var et frit internationalt økonomisk marked. Virksomheder i England var i stand til at eksportere varer og investere i alle dele af verden, overbevist om, at de valutaer, de tjente ville være 'så gode som guld'. Teorien var, at hvis et land kom i økonomisk underskud i et givet år, fordi dets borgere brugte mere i udlandet end de tjente, ville guldet - næsten mekanisk - bevæge sig ud af landets reserver som betalinger til udlændinge. Den indenlandske

forsyning af penge og kredit mindskes automatisk, renten ville stige, og priser og løn falde, efterspørgslen på import ville falde, og eksporten skulle derfor blive mere konkurrencedygtig. Landets underskud ville på den måde være selvregulerende. Uden regeringens tunge hånd vil hver nations internationale regnskaber nå frem til en tilstand af balance. Verden ville blive forenet i et enkelt marked uden behov for en verdensregering eller en international finansiel myndighed; suveræniteten ville forblive delt mellem mange nationstater, hvis egeninteresse ville få dem til frivilligt at acceptere guldstandard.

- Bretton Woods aftalen (1944)

Mod slutningen af Anden Verdenskrig, i juli 1944, ved Bretton Woods, New Hampshire, godkendte fireogfyrre stater en angloamerikansk plan for forvaltningen af den fremtidige internationale monetære orden.

Systemet var baseret på faste valutakurser, der var åbne for hyppig revision og fri konvertibilitet. Den mest effektive form for tilpasning var imidlertid ændringen af indenlandske politikker for at opnå internationale løsninger. Derfor blev systeminteresserne prioriteret over alle andre faktorer, undtagen for de økonomier, der havde monetære overskud, for hvilke der ikke var effektive sanktioner.

Der blev etableret to internationale organisationer, Den Internationale Valutafond og Den Internationale Bank for Genopbygning og Udvikling (Verdensbanken). Aftalen om en ny handelsorden var mere besværlig, og den almindelige overenskomst om told og udenrigshandel (the General Agreement on Tariffs and Trade, GATT) blev først oprettet efter at Havana-charteret og dets internationale handelsorganisation blev opgivet. GATT's primære princip var ikke-diskrimination og gensidighed blandt sine medlemmer, selv om der var undtagelser fra denne regel. Det absolut mest grundlæggende formål i postkrigsregimet var imidlertid at opretholde et åbent finansielt handelssystem, for at undgå konkurrencebegrundede valutadevalueringer og de begrænsede handelsblokke fra mellemkrigsårene, der synes at have været en væsentlig årsag til Anden Verdenskrig.³⁷

Udviklingen af internationale humanitære institutioner accelererede efter begge verdenskrige; især Anden Verdenskrig. Det var projekter så som bistand til amerikanske republikker, UNRRA, Lend-Lease, etableringen af FAO og Verdensbanken, inddragelsen af FN i økonomiske og sociale spørgsmål og Marshall-planen. De udgør alle en kæde af successivt mere omfattende forpligtelser til international bistand, især til lande i nød. Det intellektuelle klima, som disse politikker blev udviklet i, betonedede principperne om selvbestemmelse, ikke kun i spørgsmål om formel suverænitet, men også i økonomiske spørgsmål. De fire frihedstaler: 'the Atlantic Charter,' 'the commitment to the goal of freedom from want i Hot Springs konferencen', 'the Philadelphia Declaration of the ILO, samt FN-pagten og verdenserklæringen om Menneskerettigheder, der indeholdt et afsnit om økonomiske og sociale rettigheder, afspejler alle nationalstaternes forpligtelse til at forholde sig til spørgsmål om økonomisk behov:

*"The links between these efforts to set up international institutions and domestic commitments to welfare, and to a broad liberal internationalism, are clear. The official U.S. advocates of international relief and economic cooperation were confirmed New Dealers and Wilsonian internationalists like Cordell Hull, Henry Wallace, Harry Dexter White, and Roosevelt and Truman themselves. British advocates included prominent Labour party members and Keynes himself ... Rationales for providing international assistance certainly contained a strong argument that assistance to those in need was the basis for building a secure and prosperous world ... the calls and support for prototypical measures came, as later support for aid did, from humanitarian, social democratic, pro-labor groups, and from those concerned with world peace and international law."*³⁸

I kontrast til denne udvikling modsatte isolationister, koldkrigere og tilhængere af laissez faire sig indenlandske velfærdsprogrammer, som ikke skulle støtte udenrigshjælpeprogrammer.

Ekskurs slut

7. De økonomiske skoler

- Merkantilismen

Tænkningen vedrørende skabelsen af 'værdi' fokuserede på 'nytteværdi' hos de tidlige merkantilister i det 16. og første halvdel af det 17. århundrede. Vigtigheden af denne overvejelse blev tydelig i 1588, da Bernardo Davanzati ikke kunne formulere en værditeori baseret på nytteværdi. At merkantilisterne havde dette fokus hang sammen med at de som grossister var afhængige af forskellen mellem markedets opkøbs- og salgspriser, modsat producenter, som er afhængige af at kunne kontrollere produktionsprocessens omkostninger.

Med den videnskabelige revolution og oplysningstidens kritik, blev ræsonnement, empirisme og individualisme de bærende værdier sammen med en sekulær og materialistisk orientering, der førte til produktion af 'verdslige' dagligvarer og luksusvarer. De nye skikke og aktiviteter resulterede i etableringen af nye sociale og politiske institutioner, og gav anledning til et nyt akademisk formål: at teoretisere over en række specifikke økonomiske handlinger: produktion, udveksling, distribution, pengeudlån, osv. Økonomiske dispositioner blev tydelige i sig selv, og skabte behov for beskrivelse, forståelse og forklaring.

I løbet af det 16. og 17. århundrede, mens de nye værdier i form af individualisme, ejendomsret og repræsentative regeringer førte til opløsningen af det traditionelle feudale system og udhulede aristokratiets magt, blev den gamle økonomiske orden stadig forsvaret af økonomiske teoretikere, som troede at en nationalstats vej til rigdom bestod i akkumulation af penge fra udenrigshandel. Denne økonomiske teori og skole fik senere navnet 'merkantilisme'. Dens tilhængere kaldte ikke sig selv 'økonomer', men så snarere sig selv som politikere, administratører og købmænd. De overførte den gamle forestilling om, at økonomi bestod i at forvalte en husstand, til den forestilling, at det at drive en stat var som at forvalte en husstand. Derfor blev deres politik kendt som 'politisk økonomi'. Denne betegnelse forblev i brug indtil det 20. århundrede, da det, som vi så, blev erstattet af begrebet 'økonomi'.

Som udtryk for denne tænkning, foreslog Richard Cantillon (168? -1734), at værdi kunne findes ved at lægge værdien af et arbejder sammen med to gange produktionen af det landområde, han brugte, samtidig med at man tillader variationer i arbejderne kvalifikationer og status. Når dette var beregnet, kunne de indre værdier af ethvert gode reduceres til at bestå af værdien af land. En anden økonom, Nicholas Barbon (1640-1698), mente at varers værdi simpelthen var repræsenteret i deres markedspris. For ham stammede værdien af alle varer fra deres brug. Ting uden brug, har ingen værdi. Ferdinando Galiani (1728-1787) brugte Davanzati og Montanaris tidlige merkantilistiske teorier på den subjektive karakter af værdien. Han udviklede en teori om nytteværdi, og beskrev begrebet: faldende marginal brugsværdi. En af de mest kendte af tidens økonomer, John Law (1671-1729), teoretiserede over forskellen mellem værdien for vand og værdien på diamanter, idet han spurgte, hvorfor forholdsvis 'ubrugelige' diamanter kunne være mere værd end det uundværlige vand. Han løste problemet ved at beskrive værdien som en funktion af hhv. udbud og efterspørgsel.

Mod slutningen af det syttende århundrede bevægede økonomernes forståelse sig væk fra merkantilismens fokus på 'brugsværdi', og fokuserede i stedet på 'produktionsomkostningerne'.

Overgangen til den klassiske økonomi finder sted for lidt over tre hundrede år siden. Helt central i den overgang var Sir William Petty (1623-1687), professor i anatomi i Oxford og i musik i London, samt læge i Oliver Cromwells hær. I hans vennekreds var Christopher Wren, arkitekten af mange af Londons vartegn og Sir Isaac Newton. Petty's 'politiske aritmetik' synes at skyldes Newton og Descartes en her del, da dens metode består i at erstatte ord og argumenter med tal, vægte og mål, og kun at "bruge fornuftens argumenter, og kun overveje sådanne årsager som kan sandsynliggøres i naturen." ³⁹

I sit arbejde opgav Petty den subjektive teori om 'værdi', og han søgte i stedet efter objektive love i 'virkelighedens naturlige verden', hvor 'naturlig værdi' var en af lovene. Ifølge Petty vil markedsprisen for enhver vare vedvarende fluktuere omkring sin 'naturlige værdi'. Han udledte videre ud fra den antagelse, at den naturlige værdi i produktion måtte bestå af jord og arbejde.

I sit arbejde fremlagde Petty ideer, der senere blev uundværlige for Adam Smith og andre senere økonomer i deres arbejde på at udvikle teorier. Blandt disse ideer var teorien om 'arbejde' som værdiskabelse, som både Smith, Ricardo og Marx tog til sig. Idéen var, at værdien af et produkt kun kan afledes af den mængde og den kvalitet af menneskeligt arbejde, der kræves for at producere det. En anden teori bestod i sondringen mellem 'pris' og 'værdi', som i forskellige formuleringer siden har optaget økonomer. Petty analyserede også begrebet 'retfærdig løn', og beskrev i dette arbejde fordelene ved arbejdsdeling. Han definerede også begrebet 'monopol'. Videre diskuterede han de 'newtonske' forestillinger om mængden af penge og deres hastighed i omløbet, som debatteres af monetaristiskolen den dag i dag. Han foreslog offentligt arbejde som et middel mod arbejdsløshed, og er med det forslag mere end to århundreder foran Keynes.

Sammen med Petty og andre merkantilister var John Locke med til at lægge fundamentet for dagens økonomi. Han var en fremtrædende oplysningsfilosof, og hans ideer om psykologiske, sociale og økonomiske fænomener - stærkt påvirket af Descartes og Newton - blev kernen i det 18. århundredes tænkning. Locke's atomistiske teori om det menneskelige samfund førte ham til idéen om en repræsentativ regering, hvis funktion var at beskytte enkeltpersoners ejendomsret og udkommet af deres arbejde. Locke mente, at når enkeltpersoner en gang havde indsat en regering som administrator for deres rettigheder, friheder og ejendom, var dens legitimitet afhængig af, om den formåede at beskytte disse rettigheder. Hvis regeringen undlod at gøre det, skulle folket have magt til at opløse det.

I sin økonomiske tænkning havde en af Locke's mest innovative teorier at gøre med varernes priser. Mens Petty havde fastslået, at priser og varer burde afspejle den mængde arbejde de udgjorde, foreslog Locke, at priserne blev bestemt ved efterspørgsel og udbud. Dette frisatte ikke kun de handlende fra den moralske lov om 'retfærdige priser', det blev også en hjørnesten i økonomien, og blev fik status svarende til mekanikkens love.

Loven om udbud og efterspørgsel passer perfekt til den nye matematik, som Newton og Leibniz udviklede (differentialregningen), da økonomi blev opfattet som noget, der svarende til at beskæftige sig med kontinuerlige variationer bestående af meget små mængder, som kunne beskrives mest effektivt med denne matematiske teknik. Denne forestilling blev grundlaget for efterfølgende bestræbelser på at gøre økonomien til en præcis matematisk videnskab. Problemet var imidlertid - og er stadig - at de variabler, der anvendes i disse matematiske modeller, ikke kan kvantificeres, og at de defineres ud fra antagelser, der gør modellerne urealistiske.

En særskilt skole fra det attende århundrede, der havde en betydelig indflydelse på den klassiske økonomiske teori, og især på Adam Smith, var de franske Fysiokrater. Disse tænkere var de første, der kaldte deres teorier for 'objektiv' videnskab, og som udviklede et komplet billede af den franske økonomi lige før revolutionen. Fysiokrat betyder 'naturens styre', og Fysiokraterne kritiserede indædt merkantilismen og byernes vækst. De hævdede, at kun landbrug

og jord var reelt produktive af rigdom. De kan dermed opfattes som tidlige fortalere for en økologisk dimension i økonomien. Deres leder var, som både William Petty og John Locke, en læge, Francois Quesnay, der var kirurg for den kongelige domstol. Quesnay argumenterede for, at naturens love, *hvis de ikke blev forhindret*, ville regulere økonomiske anliggender til den største gavn for alle. Her finder vi således afsættet til idéen om *laissez faire*, som udgør en hovedsten i økonomien i dag.

Som det fremgår, erstattede den videnskab, der udviklede sig i det 17. og 18. århundrede, gradvis den guddommeligt forordnede ordens- og normkonstituerende kosmologiske strenge moralske forbud mod pengeudlån, mod rentetagning, kravet om, at priser bør være 'retfærdige', at personlig gevinst og akkumulation bør undgås, at arbejde skulle finde sted med henblik på samfundsmæssig brugsværdi og sjælens velbefindende, at handel kun var berettiget så længe den opfyldte samfundets behov og at alle sande belønninger kom i den næste verden. Indtil det 16. århundrede eksisterede der ingen videnskabelige økonomiske overvejelser og teorier.

Økonomi var sammenvævet med etik, moral og samfundsmæssige hensyn. Igennem det meste af historien er mad, tøj, husly og andre basale ressourcer således blevet produceret som brugsværdi og fordelt inden for stammer og grupper på normativ basis. Et nationstatsligt markedssystem er med andre ord et relativt nyt fænomen, der opstod i det 17. århundrede i England, og spredte sig derfra til hele verden, hvilket resulterede i nutidens globale marked.

En af de vigtigste konsekvenser af denne normative udvikling op mod slutningen af midtalderen var kapitalismens fremkomst i det 16. og 17. århundrede. Udviklingen af den kapitalistiske mentalitet er ifølge Max Weber tæt forbundet med den religiøse idé om 'kaldet'. En idé, der fik styrke med Martin Luther og Reformationen sammen med forestillingen om en moralsk forpligtelse til at udføre arbejde som en pligtbåret handling i form af verdslige bestræbelser.

Det verdslige kald projicerede religiøs adfærd over i den sekulære verden. Dette var endnu tydeligere i de puritanske sekter, der så materielle fremskridt og økonomiske succes efter en arbejdsindsats som et tegn på guddommelig prædestination. Således opstod en 'protestantisk arbejdsetik', hvor det selvfornægtende arbejde og verdslige succes blev ligestillet med dyd. På den anden side afviste puritanerne alt andet end det mest sparsomme forbrug, og dermed blev akkumulering af rigdom accepteret, så længe det blev kombineret med et virksomt og flittigt arbejde.

I Weber's teori skabte disse religiøse værdier og motiver den psykologiske drivkraft og energi til kapitalismens etablering og udvikling. Weber kritiserede dog kapitalismen for efterhånden at afmontere den meningsgivende overbygning på arbejdet. Weber så et problem i, at mennesket, som et 'tolkende', 'forstående' og 'meningsstyret' væsen kom til at indgå arbejdende i de nye økonomiske strukturer, institutioner og mekanismer uden at de besad et højere formål.

- Den klassiske politiske økonomi

Den klassiske politiske økonomi startede i 1776, da Adam Smith offentliggjorde sin bog, "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations." Adam Smith, en skotsk filosof og en ven af David Hume, var en af tidens mest indflydelsesrige økonomer. Hans "Wealth of Nations" var den første 'fuldskalaafhandling' om økonomi, og er siden blevet beskrevet som den vigtigste bog, der nogensinde er blevet skrevet, når dens resultater tages i betragtning. Smith var ikke kun påvirket af de franske fysiokrater og oplysningstidens filosoffer, men var også en god ven med James Watt, opfinderen af dampmotoren. Smith mødte Benjamin Franklin og sandsynligvis også Thomas Jefferson. Han levede på et tidspunkt, hvor den industrielle revolution begyndte at ændre Storbritannien's produktion, klassesdeling og politik.

Da Smith skrev "Wealth of Nations" befandt England sig således i overgangen fra en agrar-

og håndværksbaseret økonomi til en økonomi domineret af dampkraft og store fabrikker. Spinning Jenny var opfundet, og maskinvæverier blev brugt i bomuldsfabrikker der kunne beskæftige op mod tre hundrede arbejdere. Den nye private virksomhed, fabrikker og dampdrevne maskiner påvirkede Smiths idéer fundamentalt, og han blev en entusiastisk fortæller for en social forandring af sin tid, og kritiserede resterne af det landbaserede feudale system.

Adam Smith var en del af Newtons omgangskreds, og lod sig inspirere af denne i flere af sine økonomiske overvejelser.

Adam Smith var ligesom de fleste af de store klassiske økonomer ikke økonomisk specialist, men var en indsigtfuld, fantasifuld tænkner, og gjorde sig mange overvejelser. Han lagde ud med at undersøge, hvordan nationers rigdom kunne øges og fordeles - det grundlæggende tema for moderne økonomi. For at undgå den merkantilistiske opfattelse af, at rigdom er skabt gennem udenrigshandel og ved at akkumulere guld og sølv, fastslog Smith, at rigdommens sande udgangspunkt er produktion som følge af menneskelig arbejdskraft og naturlige ressourcer. En nations rigdom er afhængig af den procentdel af dets folk, der er involveret i produktion og af deres effektivitet og dygtighed. Smith var enig med Petty i at det grundlæggende middel til at øge produktionen var arbejdsdeling.

Fra den herskende newtonske forestilling om naturlige love deducerede Smith, at det var "human nature to barter and exchange" - menneskets natur at bytte og udveksle, og han syntes også det var "naturligt", at arbejderne skulle øge deres arbejdes produktivitet ved hjælp af arbejdsbesparende maskiner.

Fra de franske fysiokrater tog Smith idéen om 'laissez faire' til sig, og han udødeliggjorde denne markedsforståelse med sin metafor om 'en usynlig hånd'. Tidligt i sit arbejde, lader Smith dog til ikke at være helt overbevist om laissez faire teorien. I en tidlig udgave af *Wealth of Nations*, gjorde han sig således følgende overvejelser om fordelingen af de fremstillede rigdomme:

"In a Civilised Society the poor provide both for themselves and for the enormous luxury of their superiors... with regard to the produce of the labour of a great Society there is never any such thing as a fair and equal division. In a Society of a hundred thousand families, there will perhaps be one hundred who don't labour at all, and yet, either by violence, or by the orderly oppression of law, employ a greater part of the labour of that Society than any other ten thousand in it. The division of what remains after this enormous defalcation, is by no means made in proportion to the labour of each individual. On the contrary those who labour most get least." ⁴⁰

Trods disse tidlige tanker, mente Smith senere, at markedets usynlige hånd ville lede de selvstændige håndværkere, iværksættere, producenter og forbrugere til en harmonisk forbedring af alles liv; forbedring forstået som produktion af materiel rigdom. På den måde ville et socialt resultat nås, der var uafhængigt af individuelle hensigter. En objektiv økonomisk videnskab var skabt. Nu skulle 'håndens usynlige kræfter' så bare findes og beregnes, så de kunne blive til former og økonomiske modeller.

I det første forsøg på systematisk at studere økonomi, udviklede Smith således tre teorier om skabelsen af værdi. Han udviklede, 1. en arbejdskraft-omkostnings-teori, 2. en teori om værdiskabelsen i et primitivt samfund, og 3. en produktions-omkostnings-teori for et avanceret samfund/marked. De økonomier, der følger af Smiths oprindelige principper, beskrives almindeligvis som tilhørende den 'klassiske skole'. Denne tænkning dominerede økonomisk tænkning

i det meste af den første halvdel af det 19. Århundrede.

David Ricardo (1772-1823), var en børs-mægler, der blev en multi-millionær i en alder af 35 år, og som efter at have læst "Wealth of Nations" viede sig til studiet af politisk økonomi. Han blev den, der ændrede Smiths udkast og forslag til en egentlig sammenhængende teori. Ricardo byggede på Smiths arbejde, men definerede et snævrere anvendelsesområde for økonomi, og begyndte herved en proces, der blev karakteristisk for de efterfølgende ikke-marxistiske økonomiske tænkere. Ricardos arbejde indeholdt meget lidt samfundsteori, og introducerede i stedet begrebet 'økonomisk model', der var et *logisk* system af postulater, som involverede et begrænset antal variable, der kunne bruges til at beskrive og forudsige økonomiske fænomener.

Ricardo forsøgte at undgå Smiths' problemer med at udlede værdiskabelsen fra arbejdskraftens lønninger. I stedet foreslog han, at værdiskabelsen var afhængig af den mængde arbejde, der var nødvendigt i produktionen, hvilket kunne beregnes i tid. Ricardo argumenterede, at hvis varer skulle have brugsværdi, så kunne deres værdi udledes fra to kilder: fra deres knaphed og fra mængden af det arbejde, der var nødvendigt for at fremstille varen. I sin brug af tid som en måling af arbejds-mængden indarbejdede han også arbejdskraftens forskellige kvalifikationer ved at sammenholde løn med produktivitet. Han antog endvidere, at kapitalens indflydelse på værdiskabelsen blev neutraliseret, idet den simpelthen blev akkumuleret i arbejdet. Til disse teorier tilføjede han yderligere en teori om jordleje, hvori han hævdede, at lejens størrelse begrundes ud fra jordens pris, hvilket betød at overskuddet kunne variere alt efter jordens værdi.

Centralt i Ricardos tænkning var tanken om, at væksten før eller senere ville blive bragt til ophør på grund af stigende omkostninger ved dyrkning af fødevarer på et begrænset areal. Til grund for dette dystre perspektiv lå de tanker Thomas Malthus havde gjort sig om, at befolkningens størrelse ville stige hurtigere end fødevarerforsyningen. Ricardo havde accepteret Malthus' tanker, men havde analyseret situationen mere detaljeret. Han beskrev derfor, at fordi befolkningen voksede, måtte dårligere og marginale jordarealer opdyrkes. Samtidig ville de bedre jordarealers relative værdi øges, og den højere leje, der ville blive opkrævet, ville blive til det overskud, som udlejerne modtog. Denne teori om marginale jordarealer blev grundlaget for nogle af nutidens økonomiske skoler - analysen af marginal værdi. Ricardo havde, som Smith, accepteret teorien om arbejdet som værdiskaberen, men havde som noget væsentligt, i sin definition af priser, inkluderet omkostningerne til det arbejde, der kræves for at bygge maskiner og fabrikker. Ifølge Ricardo tog ejeren af en fabrik, der producerede profit, noget af den værdi, som arbejderne havde frembragt. Dette synspunkt blev Marx' afsæt i sin kritik af økonomien, og det afsæt han brugte i sin teori om merværdi.

Karl Marx (1818-1883) byggede sin økonomiske analyse på Ricardos teorier, og betragtes derfor som regel som en del af den klassiske økonomiske skole. Han udviklede en teori om, at værdien af alle varer var kun udledes af den ophobede mængde arbejdstid, der var nedlagt i de fremstillede varer. I sin teori og i arbejdet på at nå sine konklusioner, brugte Marx de klassiske begreber om værdi og desuden begreber fra filosofisk og sociologisk teori. I sin arbejdsværditeori udbyggede han sin teori om udbytning, der resulterede i hans kritik af kapitalismen.

Marx hovedværk består af hans tredobbelte bind '*Das Kapital*', som indeholder en grundig kritik af kapitalismen. Han betragtede samfund og økonomi ud fra kampen mellem arbejdere og kapitalister, men hans mere omfattende ideer om social udvikling gjorde det muligt for ham at placere økonomiske processer i meget større mønstre.

Marx nåede frem til, at den kapitalistiske form for social organisation ville fremskynde processer med teknologisk innovation og øge produktiviteten, og han forudsagde, at dette dialektisk ville ændre de grundliggende sociale relationer.

I sin '*Kritik af den politiske økonomi*', som var *Kapitalens* undertitel, brugte Marx arbejds-værditeorien til at rejse spørgsmål om social retfærdighed og udviklede nye begreber for at modvirke den reduktionistiske logik hos især de neoklassiske økonomer. Med udgangspunkt i den forudsætning, at menneskeligt arbejde skaber alle værdier, bemærkede Marx, at det at vedligeholde og reproducere arbejdskraft i det mindste skal frembringe noget levetid for arbejderens plus nok til at erstatte de forbrugte materialer. Men generelt vil der være et overskud *ud over* dette minimum. Den form denne 'overskudsværdi' får, bliver hos Marx nøglen til samfundets struktur, både for dens økonomi og for dets teknologi.

Ligesom Mill vidste Marx, at lønninger og priser i høj grad er politisk besluttede. Marx påpegede derfor, at i kapitalistiske samfund, bliver overskuddet inddraget af de kapitalister, der ejer produktionsmidlerne, og bestemmer arbejdsvilkårene. Denne transaktion mellem mennesker med *ulige magt* tillader kapitalisterne at inddrage stadig flere af de penge arbejdernes arbejde indtjener, hvorved penge i samme proces bliver omdannet til kapital. I denne analyse understregede Marx, at forudsætningen for at kapital kunne opstå, derfor var et specifikt socialt magtforhold, der var historisk produceret.

På Marx' tid da ressourcerne var rigelige og befolkningen var lille, var menneskelig arbejdskraft det vigtigste bidrag til produktionen. Men efterhånden som det 20. århundredes teknologi udviklede sig, giver arbejdsværditeorien mindre mening, og i dag er produktionsprocessen blevet så kompleks, at det er blevet uhyre svært at skelne skarpt mellem bidrag fra jord, arbejdskraft, teknologi, kapital eller andre faktorer.

Som de fleste 19. århundredes tænkere var Marx meget fokuseret på at være videnskabelig, og han brugte hele tiden begrebet 'videnskabelig' i sin kritiske tilgang. Derfor forsøgte han ofte at formulere sine teorier på et kartesiansk og newtonsk sprog. Når han skrev om kulturelt-sociale fænomener overskred han dog, som den hegelianer han var, de kartesianske begrebsrammer og den newtonske fysiks rammer. Han accepterede ikke den objektive observatørs klassiske position, men fremhævede dennes rolle som deltager, ved at hævde, at sociale analyser var uadskillelig fra social kritik. I sin teori viste han ofte dybe humanistiske indsigter, for eksempel i sin diskussion af begrebet fremmedgørelse, et begreb han hentede fra Hegel.

Endelig, selvom Marx ofte argumenterede for teknologisk determinisme, som gjorde hans teori mere acceptabel som videnskab, havde han også dybtgående indsigt i sammenhængen mellem fænomener, og betragtede samfundet som et organisk hele, hvor ideologi og teknologi var lige vigtige.

John Stuart Mill (1806-1873) opgav den klassiske Ricardianske idé om absolut værdi til fordel for sin egen idé om, at den værdi, som en vare vil få på et hvilket som helst marked, er den værdi, der giver en efterspørgsel tilstrækkelig størrelse til at bære det eksisterende udbud. Mill erkendte virkningerne af efterspørgslen på udbuddet i forskellige tidsperioder af hans teori om værdi. Økonomi, skrev han, består kun af ét område: produktion og mangel på midler. Distribution var ikke en økonomisk, men en politisk proces. Dette indsnævrede den politiske økonomis anvendelsesområde til en 'ren økonomi', der senere blev kaldt 'neoklassisk', og som tillod et mere detaljeret fokus på den 'økonomiske kerneproces'. Sociale og miljømæssige variabler udelukkes herefter, svarende til de kontrollerede eksperimenter i de fysiske videnskaber.

John Stuart Mill lagde vægt på den politiske karakter af al økonomisk fordeling, idet han påpegede, at fordelingen af et samfunds rigdom afhænger af samfundets skikke og love, som var meget forskellige i forskellige kulturer og tider, burde have tvunget spørgsmålet om værdier tilbage på dagsordenen for den politiske økonomi. Mill så ikke kun de etiske valg som centrum i økonomi, men var også særdeles opmærksom på de psykologiske og filosofiske konsekvenser. I så høj grad, at han mente at arbejderne i stigende grad skulle have del i både ledelsen af arbejds-

et og i den rigdom, som blev skabt.

Hos Mill blev kravet om kooperativ kapitalisme derfor centralt, og han argumenterede for, at arbejdsstyrken burde få større indflydelse på produktionsvilkårene som en del af løsningen på det traditionelle modsætningsforhold mellem arbejder og ledelse / ejerskab. Ifølge Mill pegede det i retning af et *ligeværdigt partnerskab*. Mill argumenterede således:

"...the business and relations of life, within the province of political economy, are mainly constituted on the basis of private property and competition. Many eminent reformers, being forcibly impressed with the mass of physical and moral evils which ... grow out of the facts of competition and individual property, have adopted the opinion ... that individual ownership, at least not in the instruments of production, should no more be suffered, but that all who are capable of work, should form themselves into co-operative associations, work for the common account, and share the produce with each other and with those unable to work, not by competition but on a prearranged principle of justice (1967, V: 441-2)." ⁴¹

Mill var foruroliget over udviklingen af stadig en dybere social og politisk kløft mellem kapital og arbejdskraft, væksten af en fremmedgørende produktionspraksis og usikkerheden og afhængigheden hos 'de arbejdende klasser'. Han mente derfor, at en kooperativ økonomi ville kunne producere:

"...a change in society, which would combine the freedom and independence of the individual, with the moral, intellectual, and economical advantages of aggregate production; and which, without violence or spoliation... would realise, at least in the industrial department, the best aspirations of the democratic spirit, by putting an end to the division of society into the industrious and idle, and affecting all social distinctions but those fairly earned by personal services and exertions ... In this or some such mode, the existing accumulations of capital might honestly, and by a kind of spontaneous process, become in the end the joint property of all who participate in their productive employment: a transformation which, thus effected, (and assuming of course that both sexes participate equally in the rights and in the government of the association) would be the nearest approach to social justice ... which it is possible at present to foresee (1965, III: 793-4)." ⁴²

Mill skrev dette under indtryk af, at *laissez faire* politikken ikke havde levet op til Smiths' løfte om at opfylde 'håndværkernes og bøndernes behov' - endsige det industrielle proletariat. Denne oplevelse spredte sig, og afspejledes i den voksende utilfredshed og voksende politiske bevidsthed i arbejderklassen. Charles Booth's '*Liv og arbejde for folket i London*', (1889-1903) og Seebohm Rowntree's '*Fattigdom: Et studie af bylivet*', (1901) var afgørende for at identificere fattigdommen som et kvantificerbart fænomen (næsten 30% af alle mennesker i henholdsvis London og York var fattige) og etablere det som et socialt, snarere end et juridisk spørgsmål (som det havde været under 'pauperismen'). Mange religiøse og progressive sekulære retninger afviste i stigende grad den Viktorianske myte, om at hårdt arbejde og personlig redelighed nødvendigvis ville sikre beskeden velstand.⁴³

- Den historisk-institutionelle skole

I det 19. århundrede kom den vigtigste udfordring til den klassiske skole fra den 'historiske skole'. Den historiske skole, som hovedsageligt var placeret i Tyskland, bestred ikke de klassiske teorier, men spurgte om nogen teori overhovedet var mulig? De troede ikke, at nogen økonomisk teori kunne holde over tid eller forblive sand i forskellige sociale og institutionelle sammenhænge. Derfor foreslog de, at økonomer skulle stoppe med at forsøge at formulere *generelle*

principper for økonomisk teori, og i stedet forfølge en rent induktiv og *empirisk* analysemetode. (Dette afsnit vil blive udvidet i næste udgave...!)

- Neo-klassisk økonomi

I midten af det nittende århundrede havde den klassiske politiske økonomi forgrenet sig i to brede skoler. På den ene side var reformatorerne: De økonomiske utopister, Marxister, og minoriteten af klassiske økonomer, der fulgte John Stuart Mill. På den anden side eksisterede de neoklassiske økonomer, der koncentrerede sig om de økonomiske kerneprocesser, og udviklede matematisk økonomi. Nogle af dem forsøgte at etablere objektive formler for maksimering af velfærd, andre trak sig tilbage til stadig mere abstrakt matematik - måske for at undslippe utopiernes og marxisternes kritik.

“In the intellectual world, economists wanted to make their discipline seem ‘scientific’ - more like physics and less like sociology - with the result that they dispensed with its earlier political and social connotations. While Adam Smith’s writings were full of politics and philosophy, as well as early thinking about how the economy works, by the early twentieth century the field which for 200 years had been ‘political economy’ emerged cleansed as simply ‘economics’. And economics told a very different story.” ⁴⁴

Eller som Habermas beskriver den samme udvikling:

“As political economy, economics still held fast at the start of the relation to society as a whole that is characteristic of crisis theories. It was concerned with questions of how the dynamic of the economic system affected the orders through which society was normatively integrated. Economics as a specialised science has broken off that relation. Now it too concerns itself with the economy as a subsystem of society and absolves itself from questions of legitimacy. From this perspective it can tailor problems of rationality to considerations of equilibrium and questions of rational choice.” ⁴⁵

I 1871 begyndte således det, der efterfølgende indenfor økonomisk teori, er blevet kaldt marginalist-revolutionen. Uafhængigt af hinanden udviklede tre økonomer: William Stanley Jevons, Carl Menger, Léon Walras og Alfred Marshall den økonomiske tænkning. Det, de neoklassiske økonomer ville, var at skabe øget indsigt i, hvordan markedet når frem til vares pris. I den klassiske teori var prisen et udtryk for fremstillingsomkostningerne. Marshall, Jevons og Walras så den som en funktion af udbud og efterspørgsel. De opererede med et ligevægtspunkt, som opstod der, hvor den ekstra nytte ved at købe en ekstra enhed af en vare svarer til den ekstra omkostning ved at fremstille en ekstra vare. De kaldte det marginalnytte og marginalomkostning, og de mente at ligevægten mellem de to, ville indfinde sig der, hvor de to kurver krydsede hinanden.

Den neoklassiske skole fokuserede altså sin teoriudvikling på udbud-og-efterspørgsel, som vi er så bekendt med i dag. Den nytte, som en person udleder af sit forbrug af en mængde af en bestemt vare, er bestemt af dennes tilfredsstillelse. Begrebet ‘marginal nytte’ refererer hos neoklassikerne til den tilfredshed, en person opnår ved forbruget af en ekstra enhed/mængde af den samme vare eller service i en given sammenhæng.

I en varierende grad af generaliserbarhed blev en ligevægtstilstand inden for et konkurrencepræget miljø identificeret ud fra den antagelse, at enkeltpersoner rationelt vælger at maksimere deres nytteværdi. Den centrale antagelse i teorien var forslaget om, at et maksimerende individ ville opnå ligevægt gennem udveksling, når de relative priser for varer, denne besidder, er lig med hans eller hendes subjektive vurdering af deres relative marginale nytteværdi. Hvis den relative pris for en vare er mindre end en persons vurdering af dets marginale nytte i forhold til

andre varer, vil en maksimerende person ønske at erhverve sig flere varer eller services i bytte for andre varer, han eller hun besidder med relative priser, der er højere end hans eller hendes vurdering af deres relative marginale nytteværdi. Pyh...!

Ud fra dette dukkede tre hovedprincipper op: 1. den mængde, der kræves af en bestemt vare falder i forhold til prisen på varen; 2. mængden af en leveret vare stiger i forhold til prisen på varen, og 3. når en ligevægtspris råder over hver enkelt vare (loven om 'en pris') i et konkurrencepræget miljø, udveksles mængder varer op til det punkt, hvor hver enkelt persons vurdering af den relative marginale nytteværdi afspejler en relativ ligevægt i pris, på hvilket punkt værdien af alle leverede varer er lig med værdien af alle efterspurgtte varer, for både individer og markeder.

I de følgende år blev begrebet 'marginal nytte' centrum i økonomisk teori. Således markerede 1870'erne en teoretisk forandring, fordi hele den økonomiske teori tog udgangspunkt i antagelsen, at værdien af økonomiske varer grundlæggende er en konsekvens af individuel subjektiv vurdering. Med andre ord et skift fra et fokus på produktion til et fokus på marked.

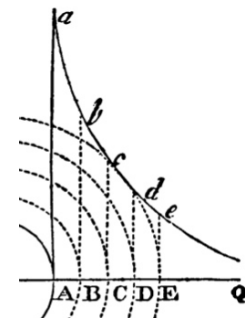
Alfred Marshall forsøgte at fusionere klassisk analyse med marginalisternes nye teorier for at forklare hvordan værdien blev skabt af udbud og efterspørgsel. I dette arbejde brugte han ligesom tidligere økonomer dele af den newtonske ligevægtsteori.

Han delte sine analyser op i fire tidsperioder: 1. hvor en markedsperiode er af så kort varighed, at udbuddet er fikseret, vil værdien af en vare blive afgjort af efterspørgslen; 2. i meget korte markedsperioder kan firmaer ændre produktionen, men kan ikke nå at øge deres produktionsfaciliteter, hvilket medfører at udbud efterspørgslen bliver afgørende for prisen; 3. i produktioner, som løber over lange tidsafsnit, kan produktionsfaciliteterne øges, hvilket medfører at prisen på en vare er afhængig af, om udbuddet er konstant, øgende eller faldende; og 4. i en verdenslig periode, hvori teknologi og befolkning får lov til at variere, vil vilkårene for udbuddet dominere prisen.

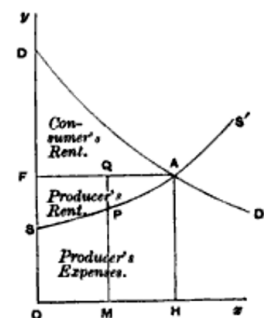
Mens Marshall og Edgeworth tog vigtige skridt i retning af at analysere forholdet mellem individuelt forbrug og kollektiv velfærd, argumenterede Pareto (1906-09) for, at individuel maksimering må ses i sammenhæng med, om det indebærer kollektiv økonomisk maksimering. Ved at påpege denne sammenhæng ud fra hans velfærds-kriterium (at en utvetydig gevinst i kollektiv økonomisk velfærd kræver at mindst en person vinder, og at ingen får det værre), tydeliggjorde Pareto, at interpersonelle sammenligninger af nytteværdi generelt skal

Fra fysik til økonomi

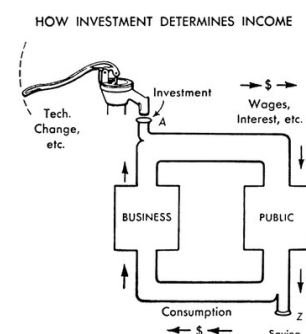
1700-tallets videnskabsmænd lod sig inspirere af Newtons tegninger af fysikkens verden. Nedenfor ses et udsnit af Newton's 'principia on fluid mechanics':

Alfred Marshall's tegning, nedenfor: 'The Principle of supply and demand' fra 1890, bærer en vis lighed med Newton's tegning ovenfor:

Denne fysisk-mekaniske forståelse af økonomi ledte formentlig Paul Samuelson til i 1948 at tegne et økonomisk 'Circular Flow diagram', hvor økonomien fremstilles som et lukket hydraulisk kredsløb:

udelukkes fra økonomisk teori, og ligeledes udelukkes fra analysen af den kollektive økonomiske velfærd.

- Keynesianismen

Hvor den neoklassiske makroøkonomi bestod i additionen af alle mikroøkonomier, så udviklede John Maynard Keynes en ny og samlet makroøkonomisk teori, "The general theory".

Neoklassikerne havde hævdet, at 'udbud skaber sin egen efterspørgsel', så hvis udbuddet af arbejdskraft var for stort i forhold til arbejdsgivernes efterspørgsel, så ville det medføre, at arbejdernes løn ville falde, indtil arbejdsgiverne igen var i stand til at oprette job og til at ansætte.

I sin afhandling fra 1936, "*The General Theory*", foreslog Keynes derfor en helt ny teori, som skulle forklare aggregerede fænomener i økonomien i sin helhed; det område, som den neoklassiske teori havde haft størst vanskelighed ved at forklare. Det er vigtigt at bemærke, at Keynes ikke foreslog at udskifte den neoklassiske teori. De teoretiske principper i den neoklassiske teori anså han stadig for at være sande. Men de var, hævdede Keynes, ufuldstændige. Den neoklassiske økonomiske teori var stadig god til at forklare økonomi på 'mikro-niveau', dvs. på områder så som markeder, priser, produktion og distribution, men den neoklassiske økonomi havde svært ved at forklare økonomi på 'makroniveau', dvs. på områder så som generel økonomi, som f.eks. GDP, inflation og arbejdsløshed. Der var derfor brug for en mere 'generel teori', der bevarede den neoklassiske teori på mikroniveau, men som foreslog en ny teoribygning på makroniveau.

Keynes var meget interesseret i hele den sociale og politiske scene, og betragtede økonomisk teori som et politisk instrument. Han bøjede derfor de såkaldte 'værdifri' neoklassiske økonomiske metoder så de kunne tjene instrumentelle mål, og gjorde dermed økonomien politisk igen, men denne gang på en ny måde. Dette indebar at økonomerne skulle opgive forestillingen om den objektive videnskabelige økonomiske 'observatør', hvilket de neoklassiske økonomer var meget tilbageholdende med at gå med til. Men Keynes beroligede deres laissez faire frygt for at blande sig i markeds-mekanismerne ved at vise dem, at han kunne udlede sine politiske indgreb fra den neoklassiske model. For at gøre dette viste han, at de økonomiske ligevægtstilstande var undtagelser snarere end reglen i den økonomiske verden.

For at bestemme naturen (årsag-virkningsforholdene) af regeringsinterventioner flyttede Keynes sit fokus fra mikroniveau til makroniveau: til økonomiske variable så som den nationale indkomst, det samlede forbrug og de samlede investeringer, den samlede beskæftigelsesmængde og så videre. Ved at etablere forenkledte påvirkningsforhold mellem disse variable kunne han påvise, at de var påvirkelige af kortvarige ændringer, som kunne være passende politikker. Ifølge Keynes var de varierende konjunkturer en egenskab ved nationale økonomier. Hans teori stod i modsætning til den ældre økonomiske tankegang, som postulerede fuld beskæftigelse. Overfor denne tankegang hævdede Keynes i sin nye teori, at det var "en fremragende egenskab ved det økonomiske system, vi lever i ... at det er underlagt dybe udsving i forhold til produktion og beskæftigelse".⁴⁶

I Keynes' optik var det efterspørgslen, som var afgørende. Ved at stimulere efterspørgslen på arbejdskraft i form af offentlige investeringer kunne arbejdsløsheden kontrolleres og produktionskapacitet, der var i overskud, kunne sættes i brug. Kernen i keynesiansk økonomisk politik består med andre ord i, at staten aktivt stimulerer beskæftigelsen, forbruget og væksten ved hjælp af de offentlige investeringer og finanspolitikken.

I den keynesianske model vil ekstra (offentlige) investeringer altid øge beskæftigelsen, og dermed øge det samlede indtægtsniveau, hvilket igen vil føre til øget efterspørgsel efter forbrugsgoder. På denne måde stimulerer offentlige investeringer den økonomiske vækst, og øger den nationale rigdom, som til sidst vil 'trickle down' (dryppe ned på) til de fattige. Keynes sagde

imidlertid aldrig, at denne proces ville kulminere i fuld beskæftigelse; det vil kun flytte økonomien i den retning - eller flade ud på et eller andet niveau af underbeskæftigelse, eller endda gå i omvendt rækkefølge, afhængigt af mange antagelser, der ikke er en del af den keynesianske teori.

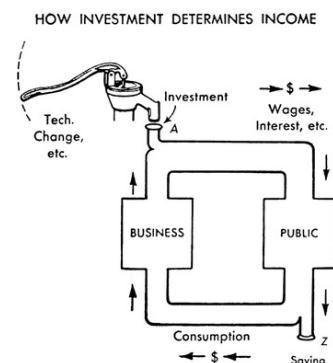
- Efterkrigstiden

I efterkrigsårene (1945-1970'erne) udviklede den økonomiske teori sig i to spor: mikroøkonomien blev domineret af neoklassisk teori, og makroøkonomien blev domineret af keynesianismen. I 1960'erne og 1970'erne blev der gjort en stor indsats for at forene neoklassiske teori med keynesiansk teori for at forene de to økonomiske spor til et, i en synteseskole.

En gruppe, kendt som 'Cambridge skolen', der blev ledet af Joan Robinson, foreslog fuldstændig at droppe hele den neoklassiske teori, og genoplive den gamle klassiske teoridannelse, for herfra at forklare det mikronøkonomiske niveau, fordi denne tilgang syntes mere kompatibel med keynesiansk teori. En anden gruppe, kendt som Chicago (eller 'monetarist') skolen, som især fokuserede på regeringernes roller i kontrollen af pengeudbuddets makroøkonomiske konsekvenser. De monetaristiske teorier fokuserede på, at variationerne i pengemængden havde stor indflydelse på produktionen på kort sigt og på prisniveauet på lang sigt. Monetaristerne hævdede endvidere, at målsætningerne for pengepolitikken bedst ville blive opfyldt ved at målrette væksten i pengemængden. Milton Friedman var en af de økonomer, der først accepterede de keynesianske teorier, men som senere slog om i en kritik af Keynes teori om bekæmpelse af økonomiske recessioner ved hjælp af finanspolitikken (offentlige udgifter). På baggrund af sin kritik foreslog han tværtimod at droppe den keynesianske teoridannelse, og at lade den neoklassiske teori overtage makroøkonomien. Mellem disse to økonomiskoler udviklede 'synteseskolen' sig. Det var især Paul Samuelson, James Tobin og Robert Solow, som blev eksponenter for synteseskolen. Deres arbejde bestod i at vise, hvordan de keynesianske teorier kunne deduceres fra de neoklassiske teorier, og at de følgelig var kompatible.

I samme periode forsøgte Ludwig von Mises og hans studerende Friedrich Hayek at genoprette den økonomiske teori om markedsliberalisme, der var blevet dybt rystet af Første Verdenskrig, den russiske revolution og socialismens indtog. Umiddelbart havde Mises og Hayek kun meget lille indflydelse, fordi de keynesianske økonomiske teorier dominerede den økonomiske tænkning fra midten af 1930'erne til 1960'erne, hvilket medførte en aktiv økonomisk forvaltning af de nationale politikker i Vesten. Men efter anden verdenskrig fortsatte Mises og Hayek deres argumenter for markedsliberalisme i USA og i Storbritannien, og de fik dyb indflydelse på bl.a. Milton Friedmans økonomiske tænkning.

I 1947, året før, synteseøkonomen, Samuelson offentliggjorde sit økonomiske flowdiagram, mødtes Friedrich Hayek, Milton Friedman Ludwig von Moses og Frank Knight på det schweiziske feriested Mont Pèlerin for at udarbejde det, de håbede, en dag ville blive den dominerende økonomiske virkelighed. Inspireret af klassiske liberalismes pro-markeds-tænkning, som hos Quesnay, Smith og Ricardo, etablerede de, hvad de kaldte en 'neoliberal' dagsorden. Målet var, sagde de, at modstå truslen fra totalitære stater, som spredte sig hurtigt takket være Sovjetunionens voksende styrke. Men dette oprindelige mål ændrede sig gradvist til et mål, der er blevet kaldt 'markedsfundamentalisme'. Denne udvikling blev styrket, da Paul Samuelsons cirkulære økonomidiagram fremkom, som fremstillede, hvilke aktører, der udgjorde kernen i økonomi. Samuelsons model var den et perfekt udtryk for deres teori.⁴⁷

Samuelsons cirkulære diagram

Friedman, Hayek og de andre økonomer, der fra slutningen af 1940'erne og fra Mont Pè-

lerin Society, fremstod som den 'neoliberale' skole, måtte dog vente nogle årtier, før deres teorier kom i spil. Med opbakning fra erhvervslivet og milliardærer finansierede de universitetsprofessorer, etablerede stipendier og opbyggede et internationalt netværk af tænketanke, der bakkede op om den neoliberale teoridannelse, herunder American Enterprise Institute og Cato Institute i Washington, DC, og The Institute of Economic Affairs i London.

Deres store neoliberale gennembrud kom i 1980, da Margaret Thatcher og Ronald Reagan slog sig sammen for at afprøve de neoliberale teorier på den internationale scene. Begge politikere var nyvalgte, og var omgivet af rådgivere, der kom fra Mont Pèlerin kredsen: Reagans team omfattede mere end tyve medlemmer fra Mont Pèlerin kredsen, og Thatchers 'first Chancellor of the Exchequer', Geoffrey Howe, hørte også til i Mont Pèlerin kredsen. Siden da har den neoliberale skole domineret den økonomiske politik og debat.⁴⁸

1970'erne blev økonomisk til en periode med 'stagflation', dvs. høj arbejdsløshed og høj inflation, et makrofænomen, som den keynesianske teori ikke kunne forklare. Den keynesianske teori hævdede, at inflationen skyldtes arbejdsmarkedskræfter, og at massearbejdsløsheden ville blive ledsaget af prisdeflation og ikke prisinflation. Stagflationen i 1970'erne svækkede derfor tilliden til den keynesianske teoribygning.

Det finansielle system i dag er helt anderledes end, da guldstandarden rådede. Valutakurser bliver ikke længere fastsat i forhold til guld, ligesom det er de fleste valutaer tilladt at fluktuere i værdi på valutamarkedene. Der er også etableret stærke internationale finansielle institutioner, såsom Den Internationale Valutafond og Verdensbanken, der spiller en vigtig rolle i håndteringen af det globale økonomiske system.

Men bag disse vigtige forskelle ligger der en grundlæggende lighed, og det er troen på, at hvis blot enkeltpersoner og virksomheder får maksimal frihed til at forfølge deres økonomiske egeninteresser, så vil det globale marked gøre alle rigere.

Denne grundlæggende overbevisning ligger bag de neoliberale bestræbelser på at begrænse eller opløse restriktioner på handels- og kapitalstrømme og ligeledes bestræbelserne på at begrænse statens 'indblanding' i organiseringen af det økonomiske liv. Thomas Friedman, en indflydelsesrig forsvare af globalisering, skriver således: "Når dit land anerkender ... reglerne for det frie marked i dagens globale økonomi, og beslutter at overholde dem, tager det, hvad jeg kalder 'guld spændetrøjen' på. Modsat disse regler taler neoliberalisterne for en formindskelse af staten, fjernelse af restriktioner for handel og kapitalbevægelser og deregulering af kapitalmarkeder.⁴⁹ Denne deregulering af økonomien starter således i løbet af 1970'erne, og bliver til egentlig politik fra 1980'erne med valgene af Thatcher og Reagan.

- De økonomiske 'neo'-skoler

Den nye klassiske skole ved University of Chicago havde en ret lille tolerance overfor de keynesianske teorier ekskluderende derfor keynesianismens teorier fra sine analyser. Monetaristerne var mere åbne, og forsøgte at anvende keynesianismens teorier på makroniveau. Ligesom neoklassikerne selv, troede monetaristerne, at de neoklassiske teorier var rigtige, og at markedet ville ordne alt. Forskellen var, at den keynesianske teori accepterer, at priserne ikke altid justeres på grund af monopolmæssige forhold, og at det hindrer prissystemet i at fungere korrekt.

I modelleringen af den økonomiske politik har fokus for nylig været rettet mod modellernes tilsyneladende uoverensstemmelse mellem økonomisk politik og økonomisk teori. Fra midten af 1990'erne er feltet udvidet, delvist støttet af nye tværnationale datasæt, der muliggør hypotesetest på komparative økonomiske systemer og institutioner. Emnerne har medtaget opdeling af nationer, oprindelse og graden af forandring af politiske institutioner i relation til økonomisk vækst, udvikling, finansielle markeder og regulering, tilbagestående økonomiske strukturer, re-

form og overgangsøkonomier, kulturens rolle, etnicitet og køn i forbindelse med at forklare økonomiske resultater, makroøkonomisk politik, miljø, retfærdighed og sammenhængen mellem forfatninger og økonomisk politik, teoretisk og empirisk.

Økonomiskolen: *Ny politisk økonomi*, behandler økonomiske ideologier som et fænomen, der ud fra marxistisk tradition kan forklare politiske økonomi. Således foreslår Charles S. Maier, at en politisk økonomi tilgang "efterspørger økonomiske doktriner for at afsløre deres sociologiske og politiske præmisser ... som tilsammen betragter de økonomiske teorier og adfærd, ikke som rammer for analyse, men som ideologiske overbevisninger og handlinger, som skal beskrives og forklares som det." Denne tilgang, skriver Andrew Gamble i sin bog, *The Free Economy and the Strong State* (Palgrave Macmillan, 1988) og Colin Hay i sin bog, *Political Economy of New Labor* (Manchester University Press, 1999).

Økonomiskolen: *International politisk økonomi* (IPE) er et interdisciplinært felt, der omfattende forskellige aktørers tilgang til handlinger. I USA er disse tilgange forbundet med tidsskriftet "International Organization," som i 1970'erne blev det førende tidsskrift for IPE under redaktion af Robert Keohane, Peter J. Katzenstein og Stephen Krasner. De er også associeret med tidsskriftet, "The Review of International Political Economy". Der eksisterer også en mere kritisk skole af IPE, inspireret af tænkere som Antonio Gramsci og Karl Polanyi; her er to personer centrale: Matthew Watson og Robert W. Cox.

Anvendelse af den politiske økonomis tilgang bruges af antropologer, sociologer og geografer i forbindelse med analyser af politiske regimer eller økonomiske ideologier, der primært opstår på statsniveau eller i regional styring, men bruges også inden for mindre sociale grupper og sociale netværk. Fordi disse regimer dels påvirker og dels påvirkes af organisationen af både social og økonomisk kapital, mangler analyserne, der mangler en standard for økonomisk værdi (fx den politiske økonomi for sprog, køn eller religion) ofte begreber og dimensioner, der anvendes i marxistisk kritik af kapital. Sådanne fremgangsmåder udvider neo-marxistisk teoridannelse til områder relateret til udvikling og underudvikling ifølge André Gunder Frank og Immanuel Wallerstein.

Økonomiskolen: *Politisk økonomi og lovgivning* er et nyt forsøg inden for den juridiske teoridannelse i at engagere sig eksplicit i den politiske økonomis litteratur. I 1920'erne og 1930'erne udarbejdede juridiske realister (f.eks. Robert Hale) og intellektuelle (som f.eks. John Commons) problemstillinger relateret til politisk økonomi. I anden halvdel af det 20. århundrede inkorporerede jurister tilknyttet Chicago skolen visse intellektuelle teorier fra økonomisk teori. Men siden krisen i 2007 har juridiske forskere som var specielt relateret til folkeretten, i højere grad og eksplicit vendt sig mod at engagere sig i debatter, metoder og forskellige temaer inden for politisk økonomistekster.

Økonomen: *Thomas Piketty's* tilgang til økonomi, har ledt ham til at foreslå genindførelsen af politiske overvejelser i økonomien, og at økonomisk teori generelt inddrager anden videnskabelig viden i den økonomiske teoridannelse, så robustheden i økonomisk teori styrkes.

- Foreløbig sammenfatning

Hvis jeg skal opsummere denne gennemgang af forskellige økonomiske skoler og teorier, så ser det ud til, at det, der er fælles for de forskellige konstruktioner, er at de økonomiske teorier er baserede på kvantitative begreber, i form af en række aksiomer, der mere eller mindre direkte henviser til et mekanisk kristent-kartesiansk-newtonsk paradigme.

Vi ser således en økonomi, der henviser til aksiomer under den økonomiske overflade. Under denne overflade trækker økonomien på begreber, der er udviklet under stærk inspiration fra Newtons fysik, og som transformerer dem til teorier om kollektive økonomiske udvekslinger.

Økonomien foretager således en mere eller mindre bevidst direkte kobling fra fysik til økonomi - både på aksiomer og på metode, der således bliver mekaniske og kvantitative.

Ifølge denne økonomiske opfattelse, eksisterer der en række eksakte mekanisk-økonomiske sammenhænge, som har naturlig karakter helt på linje med newtons bevægelseslove. Disse økonomiske love er således konstante, og vil ikke kunne ændres grundliggende.

De økonomiske teorier skal metodisk håndteres gennem 'ceteris paribus', - dvs. ved at økonomien holder forklarende variable konstante, mens andre variable testes. Når der på den måde udvikles økonomiske teorier, er hensigten at finde de variable, der skal opbygges så enkelt som muligt i deres informationskrav, samt at finde mere præcise og frugtbare forudsigelser forhold til tidligere teorier.

Den 'usynlige hånd' ser ud til at udgøre et samlende økonomisk 'overbegreb' (aksiom), der indeholder flere økonomiske mekanismer og faktorer under denne helhed. Den økonomiske virkelighed er bygget op af forskellige økonomiske kræfter, svarende til Newtons bevægelseskræfter. Således er vigtige økonomiske kræfter i mikroøkonomi: at udbud og efterspørgsel under påvirkning af kraften fra et faldende marginalt afkast af investeringer og kapital kan finde et equilibrium (teorien er, at de mange ukoordinerede økonomiske udvekslinger vil 'gravitere' mod et equilibrium, hvor alle mennesker stort set har lige meget), at pengenes bevægelseshastighed (handel/omsætning) og stigninger i pengemængden øger inflationen, at inflation påvirkes af rationelle valg, at der er objektiv forskel på nytteværdi og byttewærdi, osv. Der findes sikkert uopdagede økonomiske lovmæssigheder, som økonomerne dog ikke har opdaget endnu.

Da disse mekanismer har grundliggende og naturlignende karakter, skal mennesker og stater ikke blande sig i dem med deres subjektive religion, etik og moral. Det vil kun gøre skade. Derfor er det vigtigt at de økonomiske markeder - den økonomiske virkelighed - holdes fri for indblanding. Markederne skal forblive fri og åbne, så de økonomiske naturkræfter kan virke til alles fortjeneste. Sker det vil økonomien 'trickle down' - naturligt rulle nedad - så alle bliver rige og glade, og samfund kan bestå og blive fredelige og velstående.

Indenfor politisk økonomi er de vigtige kræfter relationerne mellem aggregerede variable. Problemet er at disse ser ud til at variere og aggregere over tid, og derfor ikke kan opfattes som konstante, og det passer jo ikke ind i et newtonsk paradigme, hvor naturlige kræfter skal være konstante. En del politisk økonomi forsøger derfor at basere sig på mikroøkonomien i deres teorikonstruktioner, hvor del-teoriene tilsyneladende hviler på konstante og dermed forudsigelige faktorer.

Økonomiens opgave i dagens samfund og virksomheder, er at bruge de videnskabeligt baserede regnemodeller, som især den neoklassiske økonomi udviklede, men som er blevet 'forfindet' sidenhen. På næste side ses et skema over de økonomiske skoler, hvorefter jeg dog har undladt at beskrive enkelte.

Comparing Different Schools of Economics

	CLASSICAL	NEOCLASSICAL	MARXIST	DEVELOPMENTALIST	AUSTRIAN	SCHUMPETERIAN	KEYNESIAN	INSTITUTIONALIST	BEHAVIOURALIST
The economy is made up of...	classes	individuals	classes	no strong view, but more focused on classes	individuals	no particular view	classes	individuals and institutions	individuals, organizations and institutions
Individuals are...	selfish and rational (but rationality is defined in class terms)	selfish and rational	selfish and rational, except for workers fighting for socialism	no strong view	selfish but layered (rational only because of an unquestioning acceptance of tradition)	no strong view, but emphasis on non-rational entrepreneurship	not very rational (driven by habits and animal spirits); ambiguous on selfishness	layered (instinct – habit – belief – reason)	only boundedly rational and layered
The world is...	certain ('iron laws')	certain with calculable risk	certain ('laws of motion')	uncertain, but no strong view	complex and uncertain	no strong view but complex	uncertain	complex and uncertain	complex and uncertain
The most important domain of the economy is...	production	exchange and consumption	production	production	exchange	production	ambiguous, with a minority paying attention to production	no strong view, but puts more emphasis on production than do the Neoclassicals	no strong view, but some bias towards production
Economies change through...	capital accumulation (investment)	individual choices	class struggle, capital accumulation and technological progress	developments in productive capabilities	individual choices, but rooted in tradition	technological innovation	ambiguous, depends on the economist	interaction between individuals and institutions	no strong view
Policy recommendations	free market	free market or interventionism, depending on the economist's view on market failures and government failures	socialist revolution and central planning	temporary government protection and intervention	free market	ambiguous – capitalism is doomed to atrophy anyway	active fiscal policy, income redistribution towards the poor	ambiguous, depends on the economist	no strong view, but can be quite accepting of government intervention

8. Kritik af den newtonske økonomi

Moderne økonomi er en rodet bunke af begreber, teorier og modeller, der stammer fra forskellige epoker af den økonomisk historie. De vigtigste tankeskoler, som vi har fulgt i det ovenstående, er: den merkantilistiske, klassiske, neoklassiske og de senere 'neo'-skoler. Fælles for nutidens økonomiske skoler, at de stadig baserer sig på en række klassiske forestillinger om fysik, virkelighed, biologi, samfund, stater og globalisering.

- Merkantilismen i dag

Absolutismens økonomi var merkantilismen, hvis mest centrale idé, var idéen om handelsbalancen - dvs. troen på, at en nation ville blive rig, når eksporten overstiger importen. Denne idé er blevet fastholdt som et centralt koncept i den senere økonomiske tænkning, og er virksom selv i dag. Tænkningen var påvirket af begrebet om 'ligevægt' i den newtonske mekanik, og var således helt i overensstemmelse med samtidens tænkning og begrænsede verdenssyn.

Som vi så, skulle - og blev - denne ligevægt mellem stater opretholdt med våbenmagt i form af krige. De krige, der er blevet kaldt de 'begrænsede krige' i modsætning til demokratiernes 'ubegrænsede krige.'

I dag, med vores tæt befolkede, og indbyrdes afhængige verden, er det åbenlyst, at ikke alle nationalstater kan vinde samtidigt i et sådant merkantilistisk-økonomisk nul-sum-spil. Alligevel forsøger mange nationalstater stadig at opretholde 'handelsbalancer' til egen fordel, hvilket risikerer at føre til handelskrige, økonomiske depressioner og til internationale konflikter.

- Den klassiske økonomi

Liberalismen har flere centrale aksiomer. Et aksiom præsenteres allerede i Smith's titel på hans økonomiske værk: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, en overskrift i hvilken vi finder: 'natur' og 'årsager'. Når Smith skulle dykke ned i, og forklare 'natur' og 'årsager', ledte han sandsynligvis efter samtidens ypperste forklaringsmodeller, og det blev Newtons natur og mekaniske årsag-virkningsbeskrivelser, især fordi disse passede godt med den kristne kirkes udlægning af Gud, religion og fysisk virkelighed. En anden helt central - og støttende - metafor er 'den sociale kontrakt', en fiktiv enhed, hvorigennem frie og uafhængige personer er enige om en minimal mængde af nødvendigt samarbejde. Ud over dette minimale samarbejde er hver enkelt fri til at samarbejde eller at konkurrere for hans eller hendes egeninteresser. Samarbejdet eller konkurrencen finder sted på det fri marked. Det skriver Smith om i sin, *Wealth of Nations*, 1776. Her skrev Smith om det 'rum', hvor de økonomiske kræfter skulle udfolde sig 'naturligt' efter bestemte 'lovmæssigheder'. Disse lovmæssigheder samlede han under et større princip, den usynlige hånd. Han skrev således:

"It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. When the market's invisible hand is set free to work its magic of allocative efficiency, it harnesses the self-interest of every household and business to provide all the goods and jobs that are wanted." ⁵⁰

Adam Smith mente, at der kunne opstå 'en positiv skade', hvis hans frie markeds iværksættere satte sig for at tjene det offentlige gode frem for hans egen interesse: "By pursuing his own interests," Smith argued, "[the entrepreneur] frequently promotes that of society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the public good." ⁵¹ Det Smith skriver sig op imod her, er sandsynligvis forestillinger om at arbejde skulle tjene et højere formål, at produkterne skulle tjene samfundet, at mængden skulle begrænses til et 'rimeligt' forbrug og ikke mindst, at arbejdet fortjente en retfærdig løn. Alt dette ville skade en - naturlig - økonomisk udvikling.

Ideen om en usynlig hånd, der virker efter naturlige lovmæssigheder, der ikke hviler på etiske, moralske eller ideologiske værdier, men som netop var naturlige, var det, der sikrede at økonomien kunne forblive videnskabelig, neutral og i vækst. Det fri marked blev på den måde frigjort fra både den moralsk-kristne sfære og fra sin personligt-samfundsmæssige forpligtelse. Økonomien og markedet skulle fungere på egne videnskabelige og neutrale præmisser.

Den kritik, der må formuleres her, er at Smith ikke forklarer, men blot henviser 'magisk' til, hvordan hvert enkelt individs egeninteresse pludselig kan gå hen og blive en 'naturlig harmoni af interesser'. Hvordan Smith pludselig kan henvise til mystiske kræfter - for de findes ikke blandt økonomiens egne naturlige kræfter - får man ikke nogen forklaring på.

Trods dette er Smith's argument om 'en usynlig hånd' blevet fastholdt af økonomer frem til i dag, og danner grund for at 'markedet skal forblive frit', så 'de økonomiske love' kan få lov at virke uhindret af sig selv. Det skal de have lov til, for det vil medføre at alle vinder økonomisk. Dette kan af økonomer i et interview om en statslig regulering af Danske Bank formuleres således: "Det synes jeg vi skal overlade til markedet." Argumentet blev accepteret. Hvis vi nu kigger på et andet område, som f.eks. rockerkriminalitet, og politiet udtalte: "Det synes jeg vi skal overlade til offentligheden eller andre rockergrupper." Ja, så ville det argument nok møde en vis modstand. Men ikke på økonomiens område.

Man kan så polemisk spørge de neoliberale økonomer, om der er noget livsområde, der ikke kan eller bør få varens form på et frit marked: Mennesker, fostre, organer, floder, adgang til ren luft og vand, osv. Hvor går grænsen for varer? Og hvem sætter grænsen? Markedet? Staten? Kirken? Økonomer?

- Hvad er et liberalt menneske?

Liberalismen opstod, som vi har set det, som en reaktion på absolutismens sociale og økonomiske politik, og den argumenterede for, at påtvungne strukturer og stive regler fremmedgør de personer, der blev kontrolleret af adel og kirke. Liberalismen reagerer derfor stærkt i dag mod alle restriktive sociale regler, uanset om de stammer fra tradition eller bureaukrati. Begrebet 'frihed' står derfor og uden yderligere uddybning indskrevet på adskillige vestlige monumenter og på forsiden af adskillige bogværker. Det borgerlige individ skal være 'fri' til at samarbejde eller til at konkurrere i hans eller hendes egen interesse.⁵² Denne postulerede 'frihed' bliver sjældent uddybet og nuanceret, selv efter at adelens og kirkens indflydelse på helt dagligdags adfærd er skubbet tilbage.

Tilbage står en 'business-as-usual' kapitalisme, der hviler på en meget snæver definition af, hvad det betyder at være et 'menneske', og hvad det betyder at 'agere' - f.eks. arbejde - som et menneske. Mennesker måles smalt på deres stræben efter profit og efter deres kapacitet til at forbruge. Hvis gennemsnitsindkomsten siden 1970'erne er steget med 20 %, så er mennesker derfor 20 % mere lykkelige og tilfredse. På arbejdet, måles medarbejdere på deres kapacitet til at producere, hvad andre kan forbruge. De ses på arbejdet kun som producenter - privat er de kunder og forbrugere - ikke mennesker, der værdsætter bestemte ting, som har loyaliteter og lidenskaber, de stræber efter og drømmer om, og som søger livskvalitet og identitet.⁵³

I det nuværende dominerende liberale paradigme går derfor 'jeg' forud for 'vi' - ja, det er tæt på, at 'vi' og samfundet ikke eksisterer i dette paradigme. I et ideelt liberalt samfund ses individet som et selvstændigt 'atomistisk' selv, som separate elementer i et kybernetisk system.

I den klassiske liberalisme er individuel frihed den højeste værdi, og forfølgelsen af individuelle mål er det ultimative formål. I det omfang det overhovedet indgår i den liberale tænkning, betragtes det som en neutral arena, hvor dramaet i denne fri bestræbelse udspilles. Den liberale individualisme består af en meget særlig (begrænset) opfattelse af selvet. Afgørende for

denne opfattelse er, hvad John Rawls kalder “the distinction between persons” eller, hvad Robert Nozick kalder “the fact of our separate existences.” Dette er den absolutte atomismes credo i den liberale tænkning. Ikke alene er hvert ‘selv’ adskilt fra alle andre ‘selv’er, men det liberale selv ejer også forrang i forhold til alle dens andre relationer og forpligtelser. ‘Jeg’ er ikke primært en mor eller en kone; ‘jeg’ er ikke primært mine forhold til min familie og venner; ‘jeg’ er ikke primært mine sociale roller, mine professionelle forpligtelser eller mine nationale loyaliteter. ‘Jeg’ er ikke engang primært mine præstationer eller mine moralske kvaliteter eller min karakter. Alle disse sider af mig er sekundære og kontingente egenskaber, ikke væsentlige kvaliteter i sig selv. “Jeg’et” er en primær, særskilt og individuel person, og alle mine rettigheder følger af det faktum: “at jeg er.” ⁵⁴

Hver enkelt af os skal derfor have maksimal frihed til at forfølge hver vores individuelle mål og garanteres retten til fri kommunikation med alle de andre selvstændige, isolerede individer. Ingen af os er forpligtet på, at tænke på andet end vores egne formål. Ingen kan have noget ‘højere’ motiv, så som f.eks. at tjene ‘helhedens bedste.’ Samfundet eksisterer udelukkende for at lette vores individuelle formål og formål.

Alligevel hævder Smith og de senere liberalister, at på en eller anden måde ved hjælp af en mystisk ‘homöostatisk’ proces, vil vi alle, som frit kommunikerende individer, opnå en ‘naturlig harmoni af interesser’. Ved hver af os, isoleret, at forfølge vores “private vices”, vil vi uden tvivl og på mystisk vis tjene fællesskabet. En sådan tænkning dannede grundlag for Adam Smiths idé om, at en ‘usynlig hånd’ styrede enkeltindividernes egoistiske adfærd på det frie marked. På trods af egoismens motivation, vil denne adfærd af sig selv slå over i det modsatte resultat:

“He generally, indeed, neither intends to promote the public interest, nor knows how much he is promoting it ... He intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end that was no part of his intention.” ⁵⁵

Ligesom hos Smith var det også hos andre klassiske liberale økonomer afgørende for den liberale teoridannelse, at individet forfulgte sine egne interesser. Dette var afgørende for deres definition af frihed. Som John Stuart Mill sagde: “The only liberty that deserves the name is that of pursuing our own good in our own way”:

“...unless men are left to live as they are ‘in the path which merely concerns themselves’, civilisation cannot advance; the truth will not, for lack of a free market in ideas, come to light; there will be no scope for spontaneity, originality, genius, for mental energy, for moral courage. Society will be crushed by the weight of ‘collective mediocrity’.” ⁵⁶

Karl Polanyis kritik sætter netop ind i forhold til denne idé om et frit marked. Hans kritik baserede sig på analyser af statens rolle i økonomien. Han argumenterer: selvom økonomien skal være selvregulerende, er staten tvunget til at spille den vedvarende rolle at tilpasse udbuddet af penge og kredit for at undgå faren for inflation eller deflation. Ligeledes er staten tvunget til at håndtere den varierende efterspørgsel efter ansatte ved at yde understøtte dem i perioder med ledighed, ved at uddanne og træne fremtidige arbejdstagere og ved at søge at påvirke migrationsstrømme. For så vidt angår jord har regeringer forsøgt at opretholde kontinuiteten i fødevarerproduktionen ved hjælp af en række anordninger, som beskytter landmændene fra presset af svingende høst og volatile priser. I byområder styrer regeringerne brugen af eksisterende jord gennem både miljø- og arealanvendelsesbestemmelser. Det er opgaver, som markedet ikke kan regulere. Kort sagt bliver staten nødt til at træde ind i rollen og styre det Polanyi kalder ‘fiktive varer’ inden for tre af de vigtigste markeder; hvilket gør det fuldstændig umuligt at opretholde både den liberale og den neoliberale ide om, at staten skal stille sig ‘uden for’ økonomien. ⁵⁷

Til trods for Polanyi’s ødelæggende kritik, der udkom i 1944, fortsatte de neoliberale øko-

nomer med at fremføre deres synspunkter om frie markeder, ligesom de stadig have os til at tro, at disse markeder vil medføre global fred, og en vækst som vil sikre de laveste indkomster.

For eksempel hævder den økonomiske nobelprisvinder Milton Friedman følgende: "Den eneste måde, der nogensinde er set, som har fået mange mennesker til frivilligt at samarbejde, er det frie marked." Og en anden nobelvinder, Friedrich Hayek, siger: "Jeg betragter bevarelsen af systemet med frie markeder og privat ejendomsret af produktionsmidlerne som en væsentlig betingelse for menneskehedens overlevelse." Stærkt påvirket af denne vedholdende argumentation, udtalte en neoliberal politiker, Thatcher, udtalte igen og igen: "Der er intet alternativ! (til neoliberalismen)."

Hvis det fri marked virkelig virkede, som Friedman og Hayek beskriver dem: at de udelukkende drives af fri individuelle handlinger, så kunne deres synspunkter tages alvorligt. Men det gør markedet ikke - ingen steder. Friedman, Hayek og utallige andre økonomer beskriver økonomien på måder, der simpelthen ignorerer statslige regerings store rolle og indblanding i alle frie markeder. Det fri marked er en illusion. Det findes ingen steder. Tvært imod har vi i dag globalt det mest regulerede markedssystem, der nogensinde har eksisteret.

Det er derfor virkelig en forvrængning at hævde, 'at markedet er frit', fordi det er det modsatte af den økonomiske virkelighed. Man må snarere spørge sig: hvordan økonomer og liberale politikere kan slippe afsted med at påstå, at vi har et frit markedssystem, når stater driver hospitaler, skoler, bygger veje, regulerer transport, anlægger vand- og kloaksystemer, når varer som handles på markedet skal overholde bestemte standarder, for overhovedet at få adgang til markedet, osv. osv.⁵⁸

Sandheden er, at erhvervslivet i alle lande forholder sig til staten som 'total kapital', og hele tiden bruger den politiske regulering, lovgivning, skat, tilskud, produktionen af arbejdskraft og offentligt anlagt infrastruktur, uanset al teori og tale om et frit marked. Dette sker især lokalt, hvor økonomien er blevet rigtig intens i de seneste årtier.⁵⁹

Til trods for teorien om det fri marked, ser det ikke ud til at eksistere i nogen økonomisk virkelighed. Noget Kate Raworth kommenterer her:

"... whenever I hear someone praising the 'free market', I beg them to take me there, because I've never seen it at work in any country that I have visited. Institutional economists - from Thorstein Veblen to Karl Polanyi - have long pointed out that markets (and hence their prices) are strongly shaped by a society's context of laws, institutions, regulations, policies and culture. As Ha-Joon Chang writes, "A market looks free only because we so unconditionally accept its underlying restrictions that we fail to see them." 60

Smith troede, ligesom senere liberale økonomer fortsat tror, på både teorien om arbejdsværdiloven, og samtidig accepterer de ideen om, at priserne ville blive bestemt af det 'fri markeds' afbalancering af udbud og efterspørgsel. Samtidig?

De baserer implicit deres økonomiske teorier på de newtonske forestillinger om ligevægt, bevægelseslove og videnskabelig objektivitet. En af vanskelighederne med at anvende disse mekaniske begreber på sociale fænomener er manglen på forståelse for 'friktionsproblemet'. Fordi 'friktion' generelt ignoreres i den newtonske mekanik, forestillede Smith sig, at det fri markeds balancemekanismer ville være næsten øjeblikkelige. Han beskrev derfor økonomiske tilpasninger som 'hurtige', 'at de skete snart' og 'vedvarende', og priserne beskrev han som 'graviterende' (styret af tyngnekraft) i den 'rigtige' retning. Små producenter og små forbrugere vil mødes på markedet med lige magt og lige information.

Disse fejlslutninger fra 17-tallet ligger stadig til grund for de 'konkurrencemodeller', der i vid

udstrækning anvendes af økonomer i dag. Deres grundlæggende antagelser omfatter perfekt, gratis og tilgængelig information for alle deltagere i markedets transaktioner; troen på, at alle købere og sælgere på markedet er små, og at det ikke har nogen indflydelse på prisen; og en fuldstændig og øjeblikkelig mobilitet af arbejdstagere, naturressourcer og maskiner.

På den internationale handels område udviklede Smith en doktrin om 'komparativ fordel', som betød, at nationalstaters forskelligheder ville medføre, at de hver især ville udmærke sig på særlig nogle områder for produktion, hvilket igen skulle resultere i en international fordeling af arbejdskraft og fri handel.

Som noget helt centralt får Smith ikke øje på, at mennesker er kulturvæsener, der ser og oplever verden gennem betydningssystemer, der danner rammen for deres tolkninger og handlinger gennem deres brug af begreber, ord og udsagn. Disse tolkninger skaber forskellige karakterstrukturer i mennesker alt efter, hvor de er født og opvokset. Og denne forskel er afgørende for deres handlinger og økonomi. Dvs. noget som afføder efterspørgsel og værdi i et system, bliver ignoreret i et andet.

Jeg vil for en uddybning af denne afgørende forståelse give ordet til Erich Fromm for en længere uddybning:

"Det er socialpsykologiens væsentligste opgave at forstå menneskets udvikling i historien. Hvorfor sker der visse ændringer i menneskets karakter fra den ene historiske epoke til den anden? Hvorfor er renæssancens ånd forskellig fra den, der herskede i middelalderen? Hvorfor er menneskets sindsforfatning en anden under monopolkapitalismen end i det nittende århundrede? Det er socialpsykologiens opgave at forklare, hvorfor nye evner og nye former for ærgerrighed og lidenskab opstod. Vi vil for eksempel da se, at fra renæssancen og frem til vor tid har menneskene været opfyldt af en brændende trang til at opnå berømmelse, mens en sådan ambition, som i dag forekommer så naturlig, knapt nok var til stede i middelaldermennesket. I samme periode udviklede mennesket en sans for naturens skønhed, som det ikke før havde været i besiddelse af. Og i Nordeuropa udviklede mennesket en higen efter at arbejde, som man ikke havde set magen til i nogen tidligere periode.

Men mennesket skabes ikke kun af historien - historien skabes af mennesket. Løsningen på dette tilsyneladende paradoks udgør socialpsykologiens hovedopgave. Dens mission er at vise, ikke blot hvordan lidenskaber, ønsker og ambitioner og angstfølelser ændrer karakter og udvikles som resultater af den sociale udvikling, men også, hvorledes menneskets virkelyst og handlekraft efter at være blevet ledt ind i bestemte baner, bliver til produktive kræfter, som former den sociale proces. Således er for eksempel trangen til at opnå berømmelse og fremgang, og lysten til at arbejde, drivkræfter, uden hvilke den moderne kapitalisme ikke kunne have udviklet sig; uden disse og forskellige andre menneskelige drivkræfter ville individet have manglet den fornødne tilskyndelse til at handle i overensstemmelse med de sociale og økonomiske krav, som det moderne kommercielle og industrielle system stiller til det.

(...)

For at besvare dette spørgsmål: "mennesket må spise, drikke, sove, beskytte sig mod sine fjender og så videre. For at kunne gøre dette, må det arbejde og producere. 'Arbejde' er imidlertid ikke et alment eller abstrakt begreb. Arbejde er altid konkret arbejde, det vil sige en bestemt slags arbejde i en bestemt slags økonomisk system. Et menneske kan arbejde som slave i et feudal-system, som landarbejder i en indiansk landsby, som selvstændig for-

retningsmand i det kapitalistiske samfund, som ekspeditrice i et moderne stormagasin, som arbejder ved et endeløst samlebånd på en stor fabrik. Disse forskellige former for arbejde kræver vidt forskellige karaktertræk, og skaber forskellige indbyrdes forhold. Når et menneske fødes, er dets bane allerede afstukket. Det skal spise og drikke og bliver derfor nødt til at arbejde; og dette betyder, at det må arbejde under de særlige vilkår og efter de regler, som er fastlagt af det samfundssystem, det er født i. Disse to faktorer, nødvendigheden af at forsørge sig selv for at kunne leve, og samfundssystemet, lader sig i princippet ikke ændre af det pågældende individ, og det er de faktorer, der bestemmer udviklingen af de førnævnte træk, som viser større plasticitet.

Sådan bliver den livsform, som et givet økonomisk system fastlægger for individet, den vigtigste faktor i opbygningen af hele dets karakter, fordi dets primære drivkraft, selvopholdelsesdriften, tvinger det til at acceptere de vilkår, som det skal leve under.

(...)

“Den kendsgerning, at tanker og idéer har en emotionel oprindelse er af den yderste vigtighed, fordi den er nøglen til forståelsen af ånden i en kultur. Forskellige samfund og forskellige klasser indenfor et samfund, har en ganske speciel social karakter, og på grund af denne er det, at forskellige tanker og idéer udvikler sig, og får betydning. Således fik for eksempel tanken om arbejde og succes som de vigtigste mål i livet betydning og magt for det moderne menneske på basis af dets ensomhed og tvivl; men propaganda for tanken om uafsladelig arbejdet og uophørlige bestræbelser for dette at få succes, henvendt til indianske landsbyboere eller mexikanske landarbejdere, ville falde fuldstændigt til jorden. Disse mennesker, der har en anden karakterstruktur, ville knapt kunne forstå, hvad et menneske, som slog til lyd for en sådan idé talte om, selv om de forstod hans sprog.”

(...)

“Med andre ord: idéer kan blive stærke kræfter, men kun i det omfang, de tilfredsstiller de specifikke menneskelige behov, der er dominerende i en given social karakter.” ⁶¹

Økonomi kan derfor ikke tænkes fri af værdier, kultur og sprog. Når ‘udviklingsprogrammer’ i Syd tager afsæt i en Nordeuropæisk ‘common sense’ tænkning om, hvad et menneske er, hvad et barn er, hvad en familie er og hvad arbejde er, kan vi være ret sikre på, at disse antagelser, der udgør programmets bærende konstruktion, ikke vil bære i Syd. Det er, hvad der kommer ud af at slutte fra fysik til kultur: blindhed, og at man konstruerer økonomier og programmer, som ikke virker. Denne fremgangsmåde skaber derfor store tab, både ude og hjemme hos donor.

Når Smith skrev om sociale og økonomiske strukturers vækst, fordømte han folk, som indgik aftaler om, at hæve priserne ‘kunstigt’ udenom ‘de naturlige markedsmekanismer’, alligevel så han ikke de omfattende konsekvenser af ejendomsretten over virksomheder: fremmedgørelsen af mennesker og omdannelsen af penge til kapital. Væksten af disse fænomener, og især klassestrukturen, skulle blive et centralt tema for Marx i hans senere økonomiske kritik.

Adam Smith legitimerede kapitalisternes profit ved at hævde, at de var nødvendige for at investere i flere maskiner og fabrikker til det fælles bedste. Han var opmærksom på kampen mellem arbejdstagere og arbejdsgivere og deres bestræbelser på at ‘forstyrre markedet’, men han beskæftigede sig aldrig med arbejdstagernes og kapitalisternes ulige magt.

Ricardo og senere klassiske økonomers systematiske indsats konsoliderede økonomien i et sæt af dogmer, der støttede den eksisterende klassestruktur, og de modvirkede alle forsøg på social udvikling med argumentet om, at deres økonomi netop var ‘videnskabelig’, samt at det var ‘naturens love’ der virkede, i f.eks. fastlagte ‘årsag-virkningsforhold’.

Som beskrevet bliver alle disse 'naturlove' dagligt overtrådt på langt de fleste fri markeder, men de fleste økonomer fortsætter alligevel med at bruge dem som grundlag for deres teorier, eller de er indbygget i deres økonomi- og regnemodeller og programmer. Som Lucia Dunn, professor i økonomi ved Northwestern University, beskriver dagens situation: "They use these assumptions in their work almost unconsciously. In fact, in many economists' minds, they have ceased to be assumptions and have become a picture of how the world really is." ⁶²

- Den neoklassiske skole

Som vist begyndte den neoklassiske skole fra omkring 1870 at indtage den økonomiske scene. Den var ikke et egentligt opgør med den klassiske skole, men neoklassikerne havde et andet fokus, som bestod i opbygningen af en økonomisk skole, der baserede sin udvikling en naturvidenskabelig lighed og et matematisk sprog.

Hvor Marshalls fokus var på den enkelte aktørs adfærd som henholdsvis nyttemaksimerende forbruger og profitmaksimerende producent samt deres samspil på et marked med perfekt konkurrence – altså et snævert mikroøkonomisk fokus, så fokuserede Walras på makroøkonomien: Ved hjælp af matematik slutter Walras direkte fra det enkelte marked til en generel ligevægtsmodel for den samlede markedsøkonomi.

Alfred Marshall var selv opmærksom på modellens meget idealiserede antagelser om perfekt konkurrence på markedet og fuld viden hos markedsaktørerne:

"Teorien om en stabil ligevægt for normal efterspørgsel og udbud bidrager vitterligt til at give vore ideer fast form, og i sine grundlæggende stadier afviger den ikke fra virkeligheden (...) Men når den presses til sine mere fjerne og komplicerede logiske konsekvenser, forlader den virkelighedens vilkår." skrev Marshall. ⁶³

Andre har kritiseret at de idealiserede logisk-matematiske udtryk fortrængte økonomiens etiske og moralske aspekter, og dermed banede vej for en økonomisk videnskab, der både blev sig selv nok, og som fjernede sig fra sit empiriske grundlag: det levede liv. Sigtet var øjensynligt at opstille objektive formler for maksimering af velfærd, men kunne også tolkes som en måde at undgå marxisternes ødelæggende kritik.

Denne modeludvikling fandt sted i stater med langt mere stabile og delvist lukkede indre markeder, end de tidligere økonomer havde kunnet tage udgangspunkt i. De neoklassiske økonomer kunne derfor på stabile markeder og i trygge stater fokusere på markedets 'objektive faktorer', som virkede uden indblanding 'udefra.' Og i de stabile nationstaters indre markeder kunne disse 'objektive faktorer' tænkes næsten, som om de var 'naturlige' og 'universelle' fænomener - hvilket de selvfølgelig ikke var. Men sådan blev, og bliver de opfattet og fremstillet.

Meget af den matematiske model-økonomi var - og er stadig - afsat til at studere 'kræfter', 'mekanismer', 'årsager' og 'virkninger'. Matematikken, formlerne og formlernes faste og åbne variable skal kunne tegnes som kurver over varierende forløb af 'udbud og efterspørgselsmekanismer', altid udtrykt som prisfunktioner og baseret på forskellige antagelser om økonomisk adfærd. Alene af den grund så de videnskabelige ud, og kunne overbevise politikere og brugere. Essensen af model-økonomiens tilgang kan illustreres ved hjælp af det grundlæggende udbuds og efterspørgselsdiagram, der findes i alle introduktionsbøger i økonomisk teori.

Modellernes grafiske fremstillinger kan ses som en parallelforskydning fra Newtons fysik til Smiths økonomi, hvor de udtrykker antagelser om, at økonomiske agenter på et marked automatisk vil følge 'støde' ind i hinanden under indtryk af konkurrencens usynlige kræfter, og at 'tyngdekraften' - og uden friktion - vil føre til en 'ligevægtspris', der opstår i skæringspunktet mellem de to kurver bestående af udbud og efterspørgsel.

Mange af de økonomiske antagelser hviler dog på helt urealistiske antagelser, især i nutidens verden. De opstod på 1700-tallet, hvor familier, opdragelsen af børn, skolegang, uddannelse, marked og teknologi og samfund og politik fungerede radikalt anderledes. Samfundet var stærkt klassesdelt, kvinder og fattige havde ingen stemmeret, opdragelsen af børn var brutal og voldelig, adgangen til skolegang og almen viden var stærkt begrænset, osv. osv. Menneskers socialisation, efterfølgende psyke og de omgivelser de senere skulle fungere i kan næppe med rimelighed sammenlignes. Ikke engang sproget svarede til dagens. I nationalstaterne talte de forskellige klasser forskellige sprog, og selv inden for det sprog, der senere blev til nationens sprog er mange ord og udtryk faldet ud og andre opstået. Et sprog er ikke statisk. Under dække af at tale 'fransk', 'tysk', 'dansk', osv. taler vi alle nok snarere 'kapitalistisk'. En proces, der afspejler, hvor dominerende en bestemt økonomisk tænkning er blevet, og som i denne proces i stigende grad virker logisk og naturlig på os. Vi handler efter sprogets logik og markedets empiri. Men det er stadig skabt af mennesker - det er kultur. For eksempel tages der i de fleste neoklassiske modeller afsæt i forestillingen om en perfekt konkurrence på frie markeder, som postuleret af Adam Smith, og til denne kulturelle idé, opfindes der et begreb og et ord, som udbredes til snart at omfatte hele samfundet, og som bruges også på ikke-økonomiske situationer: 'hun var ledig på kødmarkedet,' eller 'det argument køber jeg altså ikke!,' osv. Sproget får efterhånden handels- og vareform, og påvirker på den måde menneskers omgang med hinanden i hverdagslivet.

Samtidig med at matematiske økonomer raffinerede deres modeller i slutningen af det nittende og begyndelsen af det tyvende århundrede, havde verdensøkonomien retning mod den værste depression i det 20. århundrede. Det der kom, lå udenfor økonomernes modeller og kunne derfor ikke forudberegnes. Det rystede det kapitalistiske fundament. Økonomerne måtte gentænke økonomien, men holdt sig tilsyneladende indenfor visse antagelser: økonomiens kræfter svarede stadig til 'naturkræfter' og kunne ikke grundlæggende ændres. Nogle økonomer fastholdt, at markedet fortsat skulle være frit, mens andre pegede på, at regulering var nødvendig, men at regnemodellerne skulle være bedre.

Selv efter mange finpudsninger og tilpasninger siden Marshall og Walras' arbejde er det den neoklassiske model, der styrer den økonomiske tænkning.

- Keynes, Polanyi og de neoliberale

Som hævdet tidligere blev den 'neoklassisk-keynesianske' syntese aldrig til en egentlig syntese. De neoklassiske økonomer tog tilsyneladende blot de keynesianske begreber, og podede dem på deres egne videnskabelige modeller, og forsøgte herfra at manipulere de såkaldte fri markedskræfter, samtidig med at de, temmelig selvmodsigende, beholdt de gamle ligevægtskoncepter.

Senere er en gruppe økonomer blevet kaldt den 'post-keynesianske skole'. De mere konservative fordele af post-keynesianske tanker argumenterer for en ny forståelse af en såkaldt supply-side-økonomi.

Deres grundlæggende argument er, at på grund af den keynesianske skoles manglende evne til at stimulere efterspørgslen uden at øge inflationen, skal man stimulere udbuddet, ved f.eks. at investere mere i fabrikker og automatisering og ved at fjerne 'uproduktive' miljøkontroller. Denne tilgang er klart anti-økologisk, hvilket sandsynligvis vil resultere i større udnyttelse af naturlige ressourcer, og dermed forværre vores problemer, hvad angår bæredygtighed.

De fleste post-keynesianere bruger i dag stadig data, som er for stærkt aggregerede, og som er afledt på en uhensigtsmæssig måde fra data, der stammer direkte fra mikroanalyser. De forsømmer desuden at kvalificere begrebet 'vækst', og de synes ikke, at have et kvalificeret billede af, hvilke økologiske problemer, den nuværende økonomi skaber. Deres kvantitative

modeller beskriver kun fragmenterede segmenter af menneskets økonomiske aktiviteter, der skulle udgøre det empiriske grundlag, og ikke bestå af andet end 'fakta'. Problemet er, at de stadig bygger på neoklassiske antagelser, som på mange leder og kanter er faldet fra hinanden pga. den tunge kritik.

Den keynesianske model må i dag betegnes som forældet, fordi den overser for mange af de faktorer, der er afgørende for at forstå den nutidige økonomiske situation. Den fokuserer på den indenlandske økonomi, dissocierer denne fra den internationale økonomi, og ser bort fra internationale økonomiske aftaler; den forsømmer multinationale selskabers overvældende politiske magt; den har ingen opmærksomhed mod politiske forhold, og ignorerer de sociale og miljømæssige omkostninger ved økonomiske aktiviteter. I bedste fald kan den keynesianske tilgang producere et sæt mulige økonomiske scenarier, men den kan ikke foretage specifikke forudsigelser. Ligesom det meste af den kartesianske økonomiske tænkning har den udtømt sin brugbarhed.

- Karl Polanyis kritik

Karl Polanyi (1886-1964) er en central kritiker på dette tidspunkt, fordi hans politisk-økonomiske tænkning formulerer en fundamental og ødelæggende kritik af den neoliberale tænkning.

Hans kritik rettede sig især mod Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Milton Friedman og Frank Knight, idet han argumenterede for, at en helt selvregulerende markedsøkonomi kræver, at mennesker og det naturlige miljø bliver til 'rene varer' eller 'ting'. Den logik, der ligger til grund for dette argument og denne kritik, hviler på Polanyis skelnen mellem 'ægte' og 'fiktive' varer. For Polanyi er definitionen af en ægte vare, at det er produceret med henblik på salg på et marked. Ved udgangspunkt i denne definition er land, arbejde og penge fiktive varer, fordi de ikke oprindeligt blev produceret for at blive solgt på et marked. Arbejde er simpelthen menneskers aktivitet, jordlodder er opdelt natur, og udbud af penge og kredit i moderne samfund er nødvendigvis skabt af stater. Den neoliberale økonomi tager udgangspunkt i, at fiktive varer opfører sig på samme måde som ægte varer. Polanyi argumenterer for, at dette var en fundamental fejltænkning, og advarede om at denne fejltagelse ville få fatale konsekvenser.⁶⁴

Polanyis analyser af økonomien i tiden op til de to verdenskrige viste, at det var de liberales utopier, der i første omgang ledte dem til at opfinde guldstandarden som en mekanisme, de mente ville skabe en grænseløs verden med voksende velstand. Men i stedet for at skabe fred og velstand medførte guldstandardens voldsomme økonomiske kriser, at befolkningerne søgte at beskytte deres økonomier bag forhøjede såvel økonomiske som fysiske grænser. Så til trods for, at liberalisterne drømte om en fredelig verden, hvor de eneste kampe ville handle om, at enkeltpersoner og virksomheder skulle overgå deres konkurrenter, medførte disse drømme og guldstandarden to forfærdelige verdenskrige.

Polanyis analyse af de tre fiktive råvarer, viste at den neoliberale vision om en automatisk justering af det globale marked, er en farlig fantasi. For ligesom de nationale økonomier har vist sig at være afhængige af en regulerende statslig rolle, på samme har den globale økonomi brug for regulerende institutioner. Uden sådanne institutioner vil bestemte landes økonomier, og måske hele verdensøkonomien, kunne komme ud i en økonomisk krise eller i nye krige.

Polanyis oprindelige argument mod statslige markeders frihed gælder stadig, nu blot i global skala: at det krav neoliberalismen stiller til helt almindelige mennesker ikke er bæredygtigt. Ingen arbejdere, landbrugere eller små virksomheder kan i længere tid bære at blive udsat for dybe periodiske udsving i deres økonomiske situation. Kort sagt kræver den neoliberale utopi om en grænseløs og fredelig klode, at millioner af almindelige mennesker over hele verden er så fleksible og tolerante, at de, måske så ofte som hvert femte år, vil acceptere at overleve på

en halv eller mindre økonomi af, hvad de tidligere tjente. Polanyi mente, at den slags forventninger var både moralsk forkert, og dertil dybt urealistiske. Det var derfor for ham uundgåeligt, at folk ville etablere beskyttelsesforanstaltninger mod et sådant økonomisk pres.

Den seneste periode fra 1970'erne med stigende neoliberalisme har allerede medført udbredte protester over hele verden, hvor folk protesterer mod de økonomiske forstyrrelser den neoliberale økonomi og globalisering skaber. Efterhånden som en sådan utilfredshed intensiveres bliver den sociale orden i stigende grad problematisk, og faren stiger for, at de statslige politikere, måske ubevidst, forsøger, at aflede utilfredsheden ved at opfinde og pege på både indre og ydre syndebukke.

Sådan fører den neoliberale utopiske vision ikke til fred, men til intensiveret og eskaleret konflikt. I mange dele af Afrika har denne økonomi ødelæggende virkninger i form af løbende 'strukturtilpasningspolitikker', opløsningen af samfund, hungersnød og borgerkrig. Andre steder har efterkrigstidens økonomiske kriser medført fremkomsten af militære nationalistiske regimer med aggressive politikker rettet mod nabolande og egne etniske minoriteter. Derudover står militante bevægelser, ofte blandet op med religiøs fundamentalisme, i hvert hjørne af kloden klar til at udnytte globaliseringens økonomiske og sociale kriser og konflikter. Hvis Polanyi har ret, og det tyder meget på, så peger den økonomiske udvikling på endnu farligere forhold i fremtiden.⁶⁵

- De neoliberale

Inspireret af den klassiske liberalismes markedstænkning, som Adam Smith og David Ricardo, havde udviklet holdt de neoliberale økonomer fast i, hvad de kaldte en 'neoliberal' dagsorden. Centralt for dem var fysiokraternes '*laissez faire*', - at lade stå til. At overlade økonomien til den 'usynlige hånd', markedets naturlove. Det nye mål var, sagde de, at stå op imod efter-krigstidens trusler fra totalitære stater, som spredte sig i Europas østlige stater på grund af Sovjetunionens voksende styrke og indblanding.

Dette oprindelige mål ændrede sig dog efterhånden til et mål som vel bedst kan karakteriseres som 'markeds-fundamentalisme', idet de holder fast i et økonomisk begreb, som er blevet fundamentalt ødelagt af dels den økonomiske teori, og dels er blevet afvist af den samfundsmæssige politisk-økonomiske udvikling - med to verdenskrige som slutprodukt.

På trods af sådanne tragiske erfaringer fastholder de neoliberale deres synspunkt, at fri markeder vil skabe fred og velstand, og de har derfor siden den kolde krig har insisteret på, at integrationen af den globale økonomi har gjort landegrænserne overflødige, og at økonomien vil danne grund for en ny æra af global fred. Når blot nationer anerkender den globale markedsplads' funktionsbetingelser, og åbner deres økonomier for fri bevægelighed af varer og kapital, vil internationale konflikter blive erstattet af godartet økonomisk konkurrence i forhold til at producere stadig mere spændende varer og tjenesteydelser. De neoliberale argumenterer således på samme måde som deres liberale forgængere argumenterede, at alt alle nationer skal gøre, er at stole på effektiviteten af det selvregulerende globale marked.

Den neoliberale økonomi fastholder altså, at bruge både fejlagtige begreber hentet fra newtons fysik, og at fastholde deres økonomiske politik på trods af erfaringerne med dens katastrofale konsekvenser. Hvad driver dem til det, må man derfor spørge?

Som vi har set ovenfor, så fremhæver de mest centrale neoliberale tænkere mål som 'frihed', 'samarbejde' og 'menneskehedens overlevelse'. Det er jo gode mål. Og når de så samtidig hægter de disse mål op på 'naturens lovmæssigheder' og 'menneskets natur', så er der ikke mange alternativer. Problemet er - igen - at de henter deres fundamentale tænkning i fysikken, som den så ud på 1700-tallet, at de tager udgangspunkt i en økonomisk adfærd, som igen stammer fra 1700-tallet, og - igen igen - at deres internationale tænkning også tager udgangs-

punkt i 1700-tallets mekaniske tænkning, blandet en smule op med merkantilisme (handelsbalance) og magtbalance (begrænset krig). Ingen af disse teoridannelser kan bekræftes i dag, men er snarere udtryk for fejltænkning. Dertil kommer, at deres teori forudsætter uhæmmet konkurrence og en ubegrænset lineær vækst. Hverken mennesket eller naturen kan holde til det pres. Med dagens sprogbrug: det er ikke bæredygtigt.

- Opsamling

Politisk økonomi fokuserer på sammenhængene mellem politiske og økonomiske processer. Det, der er i fokus, er de faktorer og processer, der styrer staten *eksternt*: etik, moral og normer. Logisk set kommer spørgsmål om magt og autoritet i fokus, når forskellige interesser fører til konflikt mellem samfund og mellem aktørerne i et samfund. Ved at undersøge disse forsøger økonomer at forklare, hvordan regeringer kan påvirke processerne gennem at fordele ressourcerne i samfundet, og hvordan adfærd hos mennesker, der handler i deres egne økonomiske interesser, påvirker regeringerne og de love og politikker, de formulerer.

En af konsekvenserne af denne tilgang er, at den politiske økonomi kan være meget svær at skelne fra teologi, filosofi, sociologi og statskundskab. En anden konsekvens ser ud til, at være, at udviklingen af økonomiske modeller synes at have mistet forbindelsen med sine historiske og samfundsmæssige fundament. Dette har den konsekvens, at økonomiske modeller anvendes i meget forskellige kulturelle, historiske, sociale rammer, hvor modellernes forskellige økonomiske faktorer ikke er tilpasset de kulturelle betydningssystemer, den adfærd og de kausaliteter, som modellerne bruges på.

Både makroøkonomiens og mikroøkonomiens teori ser ud til at glemme, at verden ikke er statisk, og ikke udelukkende vestlig. For at gøre tingene endnu vanskeligere er der kun én menneskehed, én historie, ét Europa, ét Asien, kun et Island, kun et Grækenland, kun én Jord, osv. Der er derfor ingen måde, man videnskabeligt kan afprøve den menneskelige historie på. Der er kun én meget omdiskuteret og debatteret historie. Der findes ikke flere tilsvarende menneskelige historier, som man kan måle, teste og kontrollere op mod hinanden for på den måde at finde ud af et generelt mønster, og så fortælle hvilken udvikling og metode, der er den sande, rigtige eller virkelige metode. Der findes ingen videnskabelighed om 'menneskeheden'.

I debatten om at finde videnskabelige beviser for bestemte økonomiske teorier er dette et centralt problem - for i den menneskelige iagttagelse og erfaring findes der intet 'udenfor', hvorfra en neutral iagttagelse kan finde sted. Historie og menneskelig adfærd iagttages altid gennem menneskelige ideer, begreber og teorier, og derfor er de altid allerede 'fortolket'. Dette er den hermeneutiske cirkels paradoks, som efterlader mennesker noget forvirrede konfronterede med en monumental opgave: at forstå den naturlige verden, menneskets historie og os selv hver især.

Når neoklassiske økonomer til trods for denne ødelæggende kritik alligevel fastholder deres tænkning er det ikke, fordi de kan finde gode argumenter indenfor den empirinære teoriramme, men at de finder den *udenfor* den empirinære teoriramme, nemlig *i en tro* på det newtonske paradigme, hvor legemer naturligt falder nedad, og hvor legemer naturligt finder ligevægtstilstande. Som i fysikken således også i økonomien. Men holder det stik? Det ser vi på i det næste.

9. Den ny fysik efter 1900

Som det efterhånden burde fremgå - undskyld mine mange gentagelser, men det er vigtigt! - af ovenstående, er liberalismen grundlæggende inspireret af Newtons mekaniske atomteorier, hvilket har ledt det til at udarbejde mekanisk-økonomiske teorier og metoder i forhold til såvel menneske som samfund. Det er en model, hvor enkeltpersoner (lig atomer) opfattes som primære, og deres relationer som sekundære og eksterne fysiske naturlove. Mennesket er derfor styret af udenforstående 'kræfter', på en måde ensomt, ufølsomt og 'fremmed' for sig selv. Og i ov-

erensstemmelse med disse love kalkulerer og handler det rationelt i egen interesse.

De økonomiske skoler ser ud til alle at slutte direkte fra mekanisk fysik til komplicerede kulturer og samfundssystemer. Det er en fejlslutning, der er så fundamental, at det efterfølgende er umuligt at rette op på fejlen.

Hvis vi vender os til filosofen Ole Thyssen, så formulerer han opdelingen mellem forskellige videnskabelige niveauer på denne måde:

“Et menneske kan beskrives på flere planer - fysisk, biologisk, psykologisk, sociologisk. Hvert plan rummer sine egne love. Men for hvert plan vi stiger i beskrivelsens rigdom, finder vi lovmæssigheder, som er principielt uforståelige, dersom vi forbliver på det lavere plan. Fysikkens begreber er blinde for, at mennesker er en organisme. Det giver spring i beskrivelsen til nye begreber, samtidig med at kontinuiteten bevares; for de biologiske love sætter ikke de fysiske love ud af kraft. Der er igen et spring fra biologi til psykologi, fordi psykologiske begreber ikke kan reduceres til biologi. Biologien kan ikke forholde sig til det elementære faktum, at mennesker lever af betydning. Men på trods af, at individet synes at være det mest konkrete af alt, er der igen et spring fra psykologi til sociologi, fordi ethvert samfund organiserer menneskers handlinger, bevidsthed og behov i et system. Et menneske kan derfor ikke forstås blot som et individ. Dets væsen er som Sève udtrykker det, “ex-centreret”, så man må gå den nødvendige omvej over samfundsforholdene for at forstå dets handlinger. Ingen biologisk indsigt i behovenes væsen kan forstå, hvorfor en munk døde sit begær eller kan forstå den sammenhæng, at et behov først vinder sin identitet i den proces, som undertrykker det.” ⁶⁶

Menneskets økonomiske handlinger burde således rettelig analyseres som ex-centrerede handlinger, hvor betydningernes behovsgrundlag og marginelle nytte netop finder sine betydninger i samfundsforholdene, og ikke i en konstant fysisk virkelighed, der er blind for tolkede samfundsmæssige forhold.

Når økonomien forestiller sig grundliggende konstante faktorer i økonomi, så trækker de i højere grad på fysik, end på filosofi, historie, antropologi, sociologi og psykologi, hvilket er besynderligt, da økonomi er sammensat af menneskelige handlinger, og derfor burde være underlagt de humanistiske og samfundsmæssige videnskabelige metoder, erkendelser og begrænsninger. Ideer, tanker, betydning og følelser falder ikke nedad ligesom Newtons faldende legemer. Mennesker tænker, husker og lærer - og ændrer derfor adfærd, både individuelt og kollektivt. Faldende fysiske legemer husker intet og lærer intet, de falder bare eller tiltrækkes, og med samme fart eller med samme kraft hver gang.

Menneskelig adfærd skal derfor nødvendigvis fortolkes og forstås indefra, mens fysiske lovmæssigheder på Newtons skal observeres udefra og derpå forklares. En fysisk iagttagelse kan gentages uden at legemet husker. Den fysiske teori kan derfor testes igen og igen. Modsat kan et menneske, en gruppe og en kultur huske og lære, og en teori kan derfor ikke testes igen og igen. En test vil medføre hukommelsesspor og ændret adfærd. Derfor kan en humanistisk teori nemt ende med - så at sige - at teste sig selv, dvs. læringen fra forrige test.

Ved så afgørende og ensidigt at ville være en videnskab og derfor trække på Newtons mekaniske fysik foretager økonomer som Adam Smith en så fundamental fejlslutning, at det ekskluderer økonomien fra netop at blive den videnskab, de så gerne vil være.

Men hvis vi nu et kort øjeblik ser bort fra denne fundamentale fejltagelse, og accepterer det fysiske udgangspunkt for økonomiens tænkning, så må det næste spørgsmål blive, om der er sket noget indenfor den fysiske teori, siden Newton? Og det næste spørgsmål bliver, om denne

udvikling er blevet indarbejdet i den økonomiske teori?

Svaret er, at der er sket noget inden for den fysiske teori. Der er sket meget. Der er sket så meget, at den newtonske fysik ikke længere står alene, som på Smiths tid. Newtons fysik er ikke blevet helt opløst, men kan i dag kun forstås i et samspil med relativitetsteorien (det meget store) og kvante fysikken (det meget små).

Så hvis Newtons fysik stadig gælder indenfor et bestemt område i den fysiske virkelighed, hvorfor er det så, så slemt at bruge det som inspirationsgrundlag? Fordi Newtons model for det fysiske, dannede grund for *hele* den videnskabelige tænkning. Et paradigme kommer med hele sin tænkning. Den kommer med alle sine antagelser, fordi de hænger sammen og understøtter hinanden. De understøtter og fletter sammen med hinanden - helt ind i sproget, ind i psyken ind i hverdagens mange enkelthandlinger og individuelle livsorienteringer.

I det mekaniske paradigme forklaredes en lang række sammenhænge ud fra netop mekaniske årsag-virkningsforhold, som vi lærer at tænke i fra barnsben, og som bliver en del af vores sprog, en del af vores handlingsrepertoire. Et paradigme består af følgende 'figurer',⁶⁷ der støtter og supplerer hinanden:

1. Årsag. Gud eller Big Bang, eller noget helt andet...
2. Formål/etik/moral
3. Hvad er et menneske?
4. Køn
5. Rum
6. Masse
7. Tid
8. Logik (ligefrem-logisk, cirkulær eller paradoksal)
9. Bevidsthed
10. Handling
11. Udvikling/historie/Vækst
12. Konflikt

Alle ovenstående figurer støtter og påvirker hinandens 'troværdighed', så hvis videnskaben først ændrer en af figurerne (hvilket de allerede har gjort på fysikkens område), så vil det påvirke og ændre alle de andre figurer fundamentalt.

Det, vi med andre ord i dag på økonomiens område - og på en lang række andre videnskabelige områder, herunder også sociologien - er øjenvidner til, er intet mindre end et paradigme-sammenbrud. Det økonomiske sammenbrud er dog mere synligt end det sociologiske sammenbrud.

- Den nye fysik - åbningen for et nyt økonomisk paradigme?

Den tænkning, som Newton udbredte, prægede den efterfølgende fysiske forskning, og påvirkede, som vi har set det, også den filosofiske og samfundsvidenskabelige tænkning, og førte til en yderliggående formulering af adskillelsen af ånd og materie. Dette blev tydeligst formuleret af René Descartes i det 17. årh. Hans filosofi byggede på en inddeling af virkeligheden i to adskilte og uafhængige områder, nemlig i *res cogitas* og *res extensa*, som betegnede hhv. det ikke-udstrakte (bevidsthed) og det i rummet udstrakte (fysiske objekter).

Denne formulering gjorde det muligt for videnskabsmænd som noget nyt at behandle alt materielt som dødt materiale. Som noget de kunne skille ad, og efterfølgende skue ind i en verden af stofflig mangfoldighed af forskellige ting, læs: atomer. Verden var reduceret til en maskine bestående af atomer og lovmæssigheder. Denne anskuelse anlagde Isaac Newton, som med dette udgangspunkt opstillede de mekaniske love, han fandt som grundlaget for den klassiske fysik. Newton opstillede forsøg med ramper og slisker osv., og kunne ud fra disse opstillinger

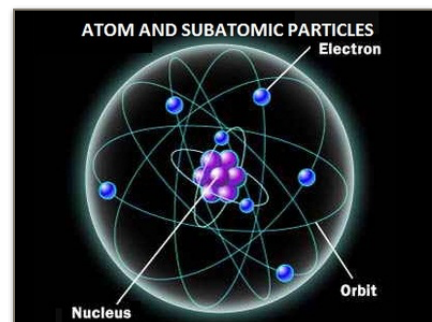
kættersk udfordre Gud: faldt legemer altid lige ned? Og skete det i form af en konstant acceleration? Udfordringen var kættersk og kunne have kostet ham livet ligesom Bruno, for dybest set spørge Newton om Gud blander sig? Dette spørgsmål blev siden taget op i striden mellem Einstein og Bohr.

Den newton'ske mekaniske model af universet blev en dominerende og grundliggende model for al videnskabelig tænkning. Og med den fulgte samtidig et billede af en enevældig Gud, der styrede verden ovenfra og udefra med sin guddommelige magt og dens love. F.eks. skrev Newton følgende:

"Jeg anser det for sandsynligt, at Gud i begyndelsen formede stoffet i faste, masseagtige, hårde, uigennemtrængelige, bevægelige partikler i sådanne størrelser og former og med sådanne øvrige egenskaber og i et sådant forhold til rummet som bedst svarede til det formål, han havde tiltænkt dem; og eftersom disse primitive partikler er faste legemer, er de overmåde meget hårdere end et porøst legeme, som er opbygget af dem; de er så hårde, at de aldrig bliver slidt eller går i stykker, idet ingen almindelig kraft kan adskille, hvad Gud selv formede under den første skabelse." ⁶⁸

Det, forskeren - i vort tilfælde økonomen - søgte efter, blev således under dette paradigme den enevældige Guds uforanderlige og evige mekaniske love, som styrede al økonomi. Denne tænkning om den fysiske virkelighed skulle dog efter Newton ændre sig fundamentalt.

Det var ca. år 1900, at der sattes alvorlige spørgsmål-stegn ved newtons mekaniske fysik. Med opdagelsen af røntgenstrålerne opdagede man tegn på, at atomerne kunne have en struktur, og at de altså ikke blot var kugler af unedbrydelig karakter. Der blev opdaget andre former for stråling, og Ernest Rutherford opdagede at disse stråler, alfapartikler, var meget hurtige 'projektiler', der var brugbare til udforskning af det sub-atomare område. Den verden Rutherford trængte ned i var overraskende og opsigtsvækkende. For i stedet at møde hårde faste og unedbrydelige partikler, som man i mere end 2000 år havde troet på, stødte man nu på 'store rummelige områder', hvor meget små og 'tænkte' partikler bevægede sig omkring atomkernen. ⁶⁹

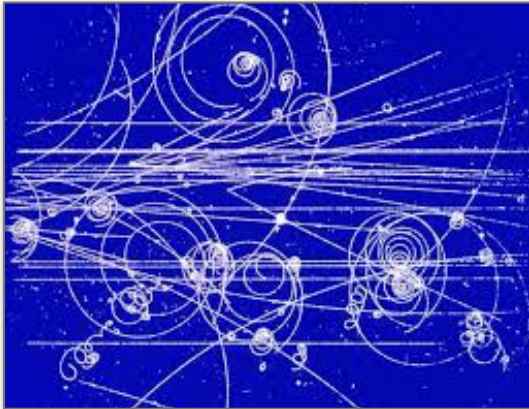
Atomet viste sig ikke at bestå af massiv masse, men at bestå mestendels af tomhed og energi. Jo mindre rum - jo højere hastighed.

For lidt bedre at få hold på størrelsesforholdene kan man forestille sig en appelsin på Jordens størrelse. I denne overdådige appelsin ville atomerne være på størrelse med kirsebær. Masser af kirsebær tæt sammenpressede. I kirsebærrene ville kernen være så lille, at det blotte øje ikke ville kunne se den. Her må vi så igen forstørre kirsebærret op til en størrelse svarende til Sct. Peters Kirken i Rom. Var kirsebærret så stort ville kernen være på størrelse med et gran salt. Rundt om det ville støvkorn hvirvle i det enorme rum. ⁷⁰

Denne planetariske virkelighed var en virkelighed, som var meget fjern fra den tidligere euklidiske og newtonske 'massive' virkelighed. Yderligere 'svarede' naturen forskerne med paradokser, når de forsøgte at trænge ind i denne verden, som ikke var forståelige eller som måske snarere virkede urimelige set i forhold til videnskabsmændenes virkelighedsopfattelse. Jo skarpere spørgsmål, jo skarpere paradokser. Videnskabsmændene måtte acceptere, at disse paradokser opstod, fordi de forsøgte at beskrive sub-atomare begivenheder vha. mekanisk-fysiske begreber. ⁷¹

Rutherford's eksperimenter viste desuden, at snarere end at være små hårde partikler af unedbrydeligt stof, så bestod atomerne af enorme 'rum', hvori virkelig små partikler bevægede

sig. Formuleringen af kvanteteorien gjorde det klart, at disse små partikler ikke havde noget til fælles med den klassiske fysiks forestillinger om faste genstande.⁷²

Alt efter forskerens spørgsmål svarede partiklerne ved enten at bestå af bølger eller af at være partikler - forskerens iagttagelse blev definerende for, hvad fysikken 'svarede'.

De sub-atomare partikler er meget 'tænkte' størrelser, som er behæftet med en dual, nærmest paradoksal karakter. For afhængigt af, hvordan de bliver iagttaget, viser de sig somme tider som partikler og somme tider som bølger. De kan altså både være en partikel med et meget lille rumfang, og samtidig være en bølge som breder sig over et meget stort område i rummet, alt afhængigt af målemetoden.

Dette paradoks satte spørgsmålstegn ved selve grundlaget for det mekaniske verdensbillede - nemlig begrebet om stoffets virkelighed - måske eksisterede det slet ikke?⁷³

I modsætning til det mekaniske virkelighedsbillede, som hævdede, at stoffet eksisterede, så hævdede den nyere fysik på baggrund af sine højenergiforsøg og teorier, at stof ikke med bestemthed eksisterer på bestemte steder, men at det snarere udviser *en tendens* til at eksistere, og det er ikke med sikkerhed på bestemte tidspunkter og måder, men det er snarere i form af en tendens til at forekomme.⁷⁴

Når der tales om partikler og bølgeformer her, så må det altså ikke forstås som massive tredimensionale bølger á la lyd eller vandbølger, men som sandsynlighedsbølger i abstrakt matematisk skikkelse, tænkt - menneskets sanselige dom over 'virkeligheden'.⁷⁵

Kvanteteorien ugyldiggjorde således den klassiske fysik med dens klassiske forståelige begreber om faste legemer og strengt deterministiske naturlove. Objekter er i kvanteteorien opløst til bølgelignende sandsynligheds mønstre af indbyrdes forbindelser, og er således ikke egentlige 'ting'. Derfor kan sub-atomare partikler ikke beskrives som isolerede massestørrelser, men må beskues som vekselvirkningen mellem opstillingen af et eksperiment og målingerne!⁷⁶

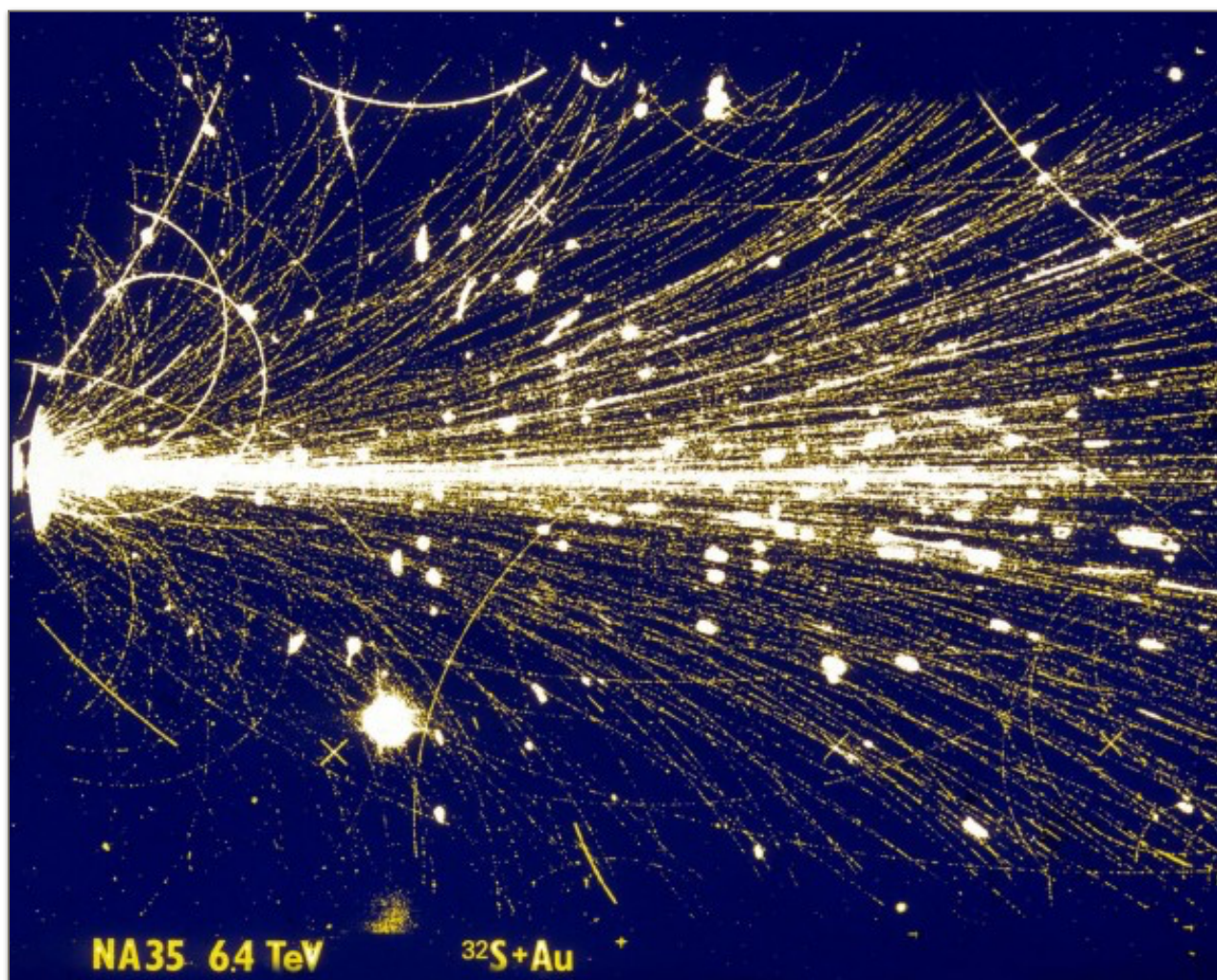
Da det således viser sig, at den fysiske verden ikke kan opsplittes, og beskues som isolerede mindste selvstændigt eksisterende enheder, afslører kvanteteorien en grundlæggende enhed i universet.

*"The fundamental role of nonlocal connections and of probability in atomic physics implies a new notion of causality that is likely to have profound implications for all fields of science. Classical science was constructed by the Cartesian method of analysing the world into parts and arranging those parts according to causal laws. The resulting deterministic picture of the universe was closely related to the image of nature as a clockwork. In atomic physics, such a mechanical and deterministic picture is no longer possible. Quantum theory has shown us that the world cannot be analysed into independently existing isolated elements. The notion of separate parts - like atoms -, or subatomic particles - is an idealisation with only approximate validity; these parts are not connected by causal laws in the classical sense."*⁷⁷

Den fysiske videnskab har således udviklet sin viden, og bevæget sig væk fra Newton's mekaniske model. På trods af denne fundamentale udvikling, som har fundet sted i den sub-atomare fysik, påvirker den traditionelle og fejlagtige newtonske fysik stadig store dele af den samfundsvidenskabelig tænkning i dag. På Newtons tid var hverken økonomi eller sociologi ud-

viklet som de er det i dag, så det at tænkere brugte Newton's tænkning som afsæt er på sin vis forståeligt, men at samfundsvidenskaberne og økonomien i dag stadig fastholder dette afsæt er mindre forståeligt. Her ligger en enorm videnskabsteoretisk opgave og venter.

“Den videnskabelige tænkning indenfor vore dages lægevidenskab, psykiatri, psykologi og antropologi er en direkte udvidelse af det 17. århundredes newtonsk-descartske model af universet. Da alle denne models grundlæggende antagelser er blevet transcenderet af det tyvende århundredes fysik, forekommer det kun naturligt før eller siden at forvente dybtgående ændringer indenfor alle de videnskabsgrene, som er direkte afledt af den.” ⁷⁸

På de fleste videnskabelige områder udgør det newtonsk-mekaniske paradigme grundlaget for vores videnskabelige idéer, metoder, forskningskonstruktioner, spørgsmål og analyser - og dette paradigme danner således det verdensbillede, som vi holder os indenfor. Af samme grund når vi også de fleste gange frem til de samme konklusioner og de samme løsningsforslag, som imidlertid ikke løser de fundamentale problemer, som vi står overfor, i form af f.eks. den økonomiske idé om vækst, at livet er tilfældigt og meningsløst, at det udvikler sig ved hjælp af kamp og udvælgelse, og at den stærkeste vinder.

Men hvis nu fysikken har overskredet dette paradigme, vil det så ikke være mest konsekvent at se på, hvilke virkninger det har på videnskabens begreber og i dette tilfælde på vores tænkning om økonomi? Jo, og det er der flere, som peger på, f.eks. Margaret Wheatley:

“Each of us lives and works in organizations designed from Newtonian images of the universe. We manage by separating things into parts, we believe that influence occurs as a direct result of force exerted from one person to another, we engage in complex planning for a world that we keep expecting to be predictable, and we search continually for better methods of objectively perceiving the world. These assumptions come to us from seventeenth-century physics, from Newtonian mechanics. They are the base from which we design and manage organizations, and from which we do research in all of the social sciences. Intentionally or not, we work from a world view that has been derived from the natural sciences.

But the science has changed. If we are to continue to draw from the sciences to create and manage organizations, to design research, and to formulate hypotheses about organizational design, planning, economics, human nature, and change processes (the list can be much longer), then we need to at least ground our work in the science of our times. We need to stop seeking after the universe of the seventeenth century.” ⁷⁹

Det Internationale forskningscenter, CERN, hvor fysikere udfører sub-atomare undersøgelser, bl.a. ved at støde energierne eller partiklerne sammen med meget høj hastighed

10. Den nye fysiks kritik

Den inspiration, der har påvirket økonomiens udvikling til den nuværende tænkning, er altså som vist den newtonske fysik. Denne ensidige tolkning af den fysiske virkelighed medfører svære forvrængninger og fejl i den økonomiske teoridannelse. Denne inspiration har således ødelæg-

gende virkning på forståelsen af natur, menneskelig bevidsthed, kultur og samfund, og dermed i sidste ende på økonomien i sig selv.

Forestillingen er, som vi har set, at ligesom atomer, der kan forbinde sig, og blive til molekyler, men stadig og altid forblive uændrede i sig selv, kan liberale individer deltage i samfundet, de kan endda påvirke samfundet, men samfundet kan ikke påvirke dem. Sådanne antagelser fører at opfatte omverdenen og andre mennesker som *midler* for vores egne egoistiske mål. Vi bliver på den måde absolut henvist til os selv, samtidig med at denne tingslige opfattelse af omverden og andre mennesker: jeg, vi og omverdenen bliver ting for os selv, fremmedgjorte.

Et individualistisk samfund er altså ikke nødvendigvis et fællesskab. Det er ikke en fremvoksende helhed, hvor delene opnår nye kvaliteter gennem kreativ deltagelse i noget, der er større end dem selv.

“Adam Smith’s ‘invisible hand’ is emergent only in the loose sense that unexpected or unforeseen general patterns or laws suddenly appear or become noticeable. For instance, timekeeping is an emergent property arising when the parts of the clock are assembled in the right way. The apparent law of ‘survival of the fittest’ in Darwinian biology or the laws of thermodynamics that describe the behaviour of mechanistic systems are also emergent in this sense. But the individuals (or atoms) that participate in these emerging patterns don’t themselves change.” ⁸⁰

Tandhjulet i et ur forbliver et tandhjul. Det lærer intet. En hund fortsætter med at leve sit individuelle liv uanset om den tilfældigvis er blandt de stærkeste. Den enkelte forbliver som han var, og han forbliver fremmedgjort fra (uvidende om og umotiveret af) ethvert nyt mønster – simpelthen en passiv skuespiller af et teaterstykke, som han ikke er opmærksom på. Ligeledes er det liberale individ ikke defineret af sit forhold til andre eller til den usynlige hånds indflydelse. I en sådan mekanisk model kan ‘samfundet’ kun reduceres til summen af enkeltindivider og vores private egoistiske interesser.

Såvel den klassiske fysik som den klassiske liberalisme efterlader sine trosfæller i et åndeligt vakuum. Klassisk fysik har ingen iboende åndelig, etisk og moralsk dimension; det liberale samfund har i sig selv intet ‘højere selv’, ingen ‘Superego-dimension’. Det har en forpligtelse til individuel frihed, men ingen forpligtelse til en fælles social retfærdighed og forpligtethed. Under denne indflydelse er der en alvorlig fare for, at vestens selvforståelse, politik, økonomi og produktion bliver fjendtlige overfor alle andre kulturer og traditioner. ⁸¹

“When all citizens are either alienated or caught up in the narrow business of each fighting his or her corner, no national or global consensus can arise. No true national or international interest can ever evolve. ... When all meanings are private and/or exclusive, no larger meaning that is the shared meaning of all can ever emerge. In a contract society, meanings will always be private and in opposition. A contract society is an atomistic society. Where individuals band together in groups of parochial or restricted meaning it will always be a tribal society.” ⁸²

Et sådant individ og samfund har endog meget svært ved at forstå begreber som konflikt, udvikling, læring, vækst og kvalitet – det ser snarere disse udefra og som noget der skal håndteres ‘udefra’ gennem ydre påvirkning: medicin, tvang, fyring eller drab.

Konsekvenserne af et mekanisk paradigme er, at det vil lede til en ateistisk, mekanisk og materialistisk forståelse af verden, at det vil afspejle en dyb fremmedgørelse fra ens væsenskerne og medføre en mangel på ægte selvforståelse. Det betyder også, at mennesker ensidigt vil identificere sig med blot en del af sit væsen. En så begrænset forståelse af sig selv og alt lev-

ende er, når alt kommer til alt, en følelse af fremmedgørelse, at livet er meningsløst, hvilket leder til umættelige behov, konkurrencetilbøjeligheder og ambitioner, som umuligt kan tilfredsstille. I en kollektiv målestok fører en sådan tænkning til fremmedgørelse fra naturen, en tro på 'ubegrænset vækst' og en tvangspræget optagethed af tilværelsens ydre og kvantitative aspekter. At være i verden på denne måde er destruktivt og selvdestruktivt både individuelt og kollektivt.⁸³

*"Den begrebs- og forestillingsmæssige opsplitning af verden, som er karakteristisk for den mekaniske videnskab, er tilbøjelig til at skabe en tilstand af alvorlig disharmoni, og har farlige konsekvenser. Den er tilbøjelig til ikke bare at dele det udelelige, men også at forene det, der ikke er foreneligt, og skabe kunstige struktur - nationale, økonomiske, politiske og religiøse grupper. At være forvirret over, hvad der er forskelligt, og hvad der ikke er det, betyder at være forvirret over alting. Det uundgåelige resultat er følelsesmæssig, økonomisk, politisk og økologisk krise."*⁸⁴

*"In transcending the the Cartesian division, modern physics has not only invalidated the classical ideal of an objective description of nature, but has also challenged the myth of a value-free science. The patterns scientists observe in nature are intimately connected with the patterns of their minds; with their concepts, thoughts and values. Thus the scientific results they obtain and the technological applications they investigate will be conditioned by their frame of mind. Although much of their detailed research will not depend explicitly on their value system, the larger paradigm within which this research is pursued will never be value-free."*⁸⁵

I overskridelsen af den kartesianske deling har den nye fysik ikke kun ugyldiggjort de klassiske mekaniske krav om en objektiv beskrivelse af naturen, men har også udfordret ideen om en værdifri videnskab. De mønstre, som forskere i kvantefysik observerer, er tæt forbundet med deres *sinds* paradigme, med de figurer deres paradigme er bygget op af. De videnskabelige resultater, de opnår er betinget af de teknologier, de bruger og af deres paradigmefigurer. Selv om meget af deres forskning ikke vil være eksplicit afhængig af deres værdisystem, vil det større paradigme, der styrer forskningen, aldrig være værdifri.

*"In transcending the metaphor of the world as a machine, we also have to abandon the idea of physics as the basis of all science. According to the bootstrap or systems view of the world, different but mutually consistent concepts may be used to describe different aspects and levels of reality, without the need to reduce the phenomena of any level to those of another."*⁸⁶

"According to (the) bootstrap philosophy, nature cannot be reduced to fundamental entities, like fundamental building blocks of matter, but has to be understood entirely through self consistency. All of physics has to follow uniquely from the requirement that its' components be consistent with one another and with themselves. This idea constitutes a radical departure from the traditional spirit of basic research in physics which had always been bent on finding the fundamental constituents of matter. ... In the framework of S-matrix theory, the bootstrap approach attempts to derive all properties of particles and their interactions uniquely from the requirements of self-consistency. The only 'fundamental' laws laws accepted are a few very general principles that are required by the methods of observation and are essential parts of the scientific framework. All other aspects of particle physics are expected to emerge as a necessary consequence of self-consistency. If this approach can be carried out successfully, the philosophical implication will be very profound. The fact that

all the properties of particles are determined by principles closely related to the methods of observation would mean that the basic structures of then material world are determined, ultimately, by the way we look at this world; that the observed patterns of matter are reflections of patterns of mind.” ⁸⁷

I sin lærebog fra 1951 om kvantteori beskrev David Bohm nogle interessante lighedspunkter mellem kvanteprocesser og tankeprocesser, og dermed videreførte han den berømte erklæring af James Jeans fra to årtier tidligere, hvor han denne siger: “I dag er der en bred enighed om ... at strømmen af viden er på vej mod en ikke-mekanisk virkelighed; at universet begynder mere at se ud som en stor tanke end en stor maskine.” ⁸⁸ Denne erkendelse ser dog ikke ud til endnu at have nået den økonomiske tænkning, og den tænkning, der udfolder sig om, hvordan ledelse af mennesker skal finde sted og i hvilke former for organisationer:

“Newtonian organisations have no existing structures that foster emotional intelligence, let alone structures that foster the creative abilities of spiritual intelligence. Newtonian organisations have no inner capacity for fundamental transformation.” ⁸⁹

Den dominerende vestlige forretningstænkning tager afsæt i den bredere kultur, og er vokset ud af hele den vestlige tænkningstradition. Den er blevet kraftigt understøttet af sproget, begreberne og kategorierne fra den newtonisk-mekanisk videnskab, og indeholder derfor grundlæggende antagelser som masse, tomhed, kraft, kausalitet, forudsigelighed, kontrol og hvad der skal tages for givet. Således forvalter virksomhedsledere deres analyser og fremtidsscenarier i et sprog, der refererer til markedskræfterne, markedsforudsigelser, årsags- og virkningerskæder, og ‘bedst mulige’ metoder og løsninger. Kraft og kontrol er centrale træk ved dette newtonske forretningsparadigme. Effektivitet er en af dens helt centrale værdier.⁹⁰

“David Bohm described this world view as “the virus of fragmentation.” “For fragmentation is now very widespread,” he said, “not only throughout society, but also in each individual; and this is leading to a kind of general confusion of the mind, which creates an endless series of problems and interferences with our clarity of perception so seriously as to prevent us from being able to solve most of them ... The notion that all these fragments are separately existent is evidently an illusion, and this illusion cannot do other than lead to endless confusion and conflict.” ⁹¹

David Bohm har altså beskrevet dette verdensbillede som ‘the virus of fragmentation’? Denne fragmentering må nu opfattes som så udbredt, at den ikke kun omfatter hele samfundet, men også hvert individ, og det fører til en slags generel forvirring af sindet, hvilket skaber en endeløs række problemer og forstyrrelser med vores perception af andre mennesker og vores omverden i så alvorlig grad, at vi ikke kan løse de problemer, dette paradigme skaber. Selve forestillingen om, at alle disse fragmenter er særskilt eksistens, er en åbenbar illusion, og denne illusion fører til uendelig forvirring og konflikt:

“... business today is killing business because it is locked into a short-term, problem-solving, profit-maximising mentality.” ⁹²

De dominerende årsager til stress i de fleste menneskers liv i dag stammer højest sandsynligt fra et tab af et paradigme, som giver mulighed for at orientere sig og skabe mening. Tilværelsen og arbejdslivet ændres så hurtigt og så konstant, at meget af det vi tager for givet ikke længere passer på vores liv, og at vi dermed har mistet centrale orienteringspunkter. Der indføres nye teknologier, nedskæring, omdefinering af arbejdspladser, corporate break-ups og fusioner, der ansættes konstant nye CEOs med nye tolkninger, der kommer ofte fremmede tilbud om empowerment og autonomi, der indgås kortsigtede kontrakter, der medfører mindskelse af loyalitet, en-

gagement og tillid. Og det er bare på det økonomiske område. I vores private liv oplever vi erosionen af moralske og religiøse fundamenter, ændringer i familie- og forholdsstruktur, konstant mobilitet, tab, skilsmisse, pensionering og elskede menneskers død. Det 20. århundredes liv er blevet som et Caucus Race i Lewis Carrol's *"Alice Through The Looking Glass"*: Nogen siger: 'Lad os spille et spil!' - men der er ingen regler og ingen klar fornemmelse af spillets grænser. Nogen råber 'Begynd!' Og vi begynder at løbe vilkårligt rundt. Så - på et vilkårligt tidspunkt - råber nogen 'Stop!' Der er ingen vindere og ingen tabere. Vi har ingen idé om, hvad alt dette handler om, men står tilbage med ingenting for vores indsats - ud over stress og uendelig træthed." ⁹³

"When all meaning are private and/or exclusive, no larger meaning that is the shared meaning of all can ever emerge. In a contract society, meanings will always be private and in opposition. A contract society is an atomistic society." ⁹⁴

"If we want to transform the structure and leadership of our organisations, we have to address transformation at this fundamental paradigmatic level. We have to change the thinking behind our thinking." ⁹⁵

11. Natur som materiale (materialisme)

I den mekanisk-newtonske økonomi er naturen en objektiv realitet, noget 'der ude', adskilt fra menneskets 'ånd' eller bevidsthed. En livløs passiv og viljesløs fysisk masse, der evt. kan sammensættes til en levende biologisk enhed, et handlende objekt, en kødmaskine. Mennesket står delvist udenfor denne fysisk-biologiske verden. Den fysik mennesket er sammensat af, har intet med menneskets subjektive kulturverden. Der er en afgrundsdyb forskel på de love, som styrer den fysisk-biologiske verdens ontologi og de lovmæssigheder, der styrer den menneskelige subjektivt-kulturelle verden (den epistemologiske verden), og de to verdener hverken kan, eller skal blandes sammen.

Den økonomiske teoridannelse overtager denne opdelte tænkning om økonomisk teori og menneskelige liv. De økonomiske teorier skulle hos Smith, Ricardo, Malthus og Mill for at være videnskabelige - dvs. have et objektivt grundlag, være konstante og forudsigelige - være skarpt adskilte i forhold til menneskets subjektivt-kulturelle verden. Økonomisk teori skulle med andre ord ikke blandes sammen med etik, moral eller det menneskelige liv. Derfor var det en lettelse for økonomerne, da økonomien løsrev sig fra den middelalderlige ide om retfærdig løn og retfærdige priser.

Da økonomien først var blevet adskilt fra Gud, etik og moral førte disse til overvejelser med udgangspunkt i de naturlige ressourcers forskellige værdier, f.eks. spørgsmålet om, hvorfor vand som var mere livsvigtigt end diamanter, så var billigere end diamanter? Overvejelser og beregninger over råvarer, jordlodder og arbejde ledte til de første teorier om begrænset udbud på et marked og til overvejelser over varens 'nytte'. Disse spørgsmål ledte William Stanley Jevons, Carl Menger and Léon Walras (1834-1910) til at kassere centrale dele af Ricardos klassiske økonomi, der *netop* viste tilbage til etisk-moralske aspekter. Den nye teori blev til teorien om 'supply-and-demand'. I denne tænkning blev fokus definitivt flyttet fra etisk-moralske overvejelser over forbrug, til at det er den enkelte forbruger, der selv afgør, hvilken nytte en given vare har for denne, og det er den samlede efterspørgsel på markedet, der efter mekaniske lovmæssigheder afgør varens pris.

Det samlede fokus skifter således over to økonomiske skoler fra etik og moral til objektivitet og videnskab. Naturen udgør herefter en neutral 'råvare', som producenterne frit kan omforme til varer på et frit konkurrerende marked. Stort set al økonomisk opmærksomhed er herefter på

markedet. Og bekymrede ytringer om etik og behandlingen arbejdere, om at jordens ressourcer må være begrænsede, osv. blev henvist til markedets egen regulering: at prisen på kvalificeret arbejdskraft ville stige, og at behandlingen af denne arbejdskraft af samme grund ville blive bedre, fordi det kunne bedst betale sig. Uddannede mennesker er mao. billige og fortjener derfor ikke i egen ret en retfærdig og omsorgsfuld behandling. Ligeledes ville varernes pris begrænse forbruget, og teknologiens udvikling ville indføre erstatningsprodukter. Med det udgangspunkt gik produktionen løs på at omforme mennesker og naturen til varer for markedet.

Denne ide om videnskab og virkelighed skaber en økonomiske tænkning og teoridannelse, der ikke har nogen etiske eller moralske bremses, hvad angår omgang og forbrug af naturlige ressourcer, dyr og mennesker. En sådan økonomi kan ikke sætte pris på 'hensynet' til fremtidige generationers glæde ved at opleve et uspoleret bjerglandskab, der rummer brugbare ressourcer til produktionen af en mobil telefon; denne økonomi kan ikke indregne og begrunde en etisk begrænsning af dyrs umælede lidelser under lange transporter på deres vej mod slagtning; denne økonomi kan ikke indregne og begrunde en etisk begrænsning af, hvordan menneskelig arbejdskraft forbruges og nedslides i et konkurrerende marked - kan ikke forstå den historiske, kulturelle og psykologiske smerte, den påfører menneskelige samfund i den mest muligt økonomisk set effektive produktion: børnearbejde, treholdsskift, akkordarbejde med et opskruet tempo, arbejdsoperationernes uendelige differentiering ned i mindste, men mest muligt effektive bevægelser, som for det udførende menneske er helt meningsløst, og dog fysisk nedslidende og psykisk nedbrydende.

Den nuværende økonomiske teoris undgåelse af sociale spørgsmål er tæt knyttet til økonomernes manglende evne til at forstå økologiske spørgsmål. Debatten mellem økologer og økonomer har nu været i gang i fire årtier, og har meget klart vist, at hovedparten af nutidens økonomiske tænkning er anti-økologisk. Økonomer kan ikke forholde sig til, at de sociale og økologiske dimensioner af livet er indbyrdes forbundne, men behandler dem alle ens som 'varer', uden at overveje de mange måder, disse 'varer' er relateret til resten af verden på - uanset om de er menneskeskabte eller naturligt forekommende, vedvarende eller ikke-vedvarende, osv. Ti dollars kul, svarer til ti dollars brød, transport, sko eller uddannelse. Det eneste kriterium ved fastsættelsen af den relative værdi af disse varer og tjenesteydelser er deres markedsværdi: alle værdier reduceres til et eneste kriterium - den private fortjeneste.

Da den nuværende økonomis begrebsramme ikke kan tage højde for de sociale og miljømæssige omkostninger, der genereres af al økonomisk aktivitet, har økonomer tendens til at ignorere disse omkostninger, og kalder dem 'eksterne variabler', der ikke passer ind i deres teoretiske modeller.

Denne økonomiske tænkning styrkes af den newtonske videnskab og teknologi og af Darwins 'survival of the fittest', samt af kapitalismens egne naturlige 'bevægelseslove': loven om konkurrence, loven om profitmaksimering, loven om kapitalakkumulering, osv.). Denne mangel på tænkning har medført en hensynsløs udøvelse af 'business-as-usual' ryggesløs jagt konkurrencemæssige fordele i en verden, hvor ressourcerne er konstant faldende. Dette er ikke bæredygtigt.

Økonomisk og teknologisk vækst betragtes som afgørende for næsten alle økonomer og politikere, selvom det i dag burde være klart, at ubegrænset vækst i et begrænset miljø kun kan føre til en katastrofe. Troen på vækstens nødvendighed er en konsekvens af overdreven tro på ekspansion, konkurrence og vækst, og kan også relateres til de newtonske forestillinger om absolut, uendeligt rum og tid. Det er en afspejling af lineær tænkning; af den fejlagtige overbevisning om, at hvis noget er godt for et individ eller en gruppe, vil mere af det samme nødvendigvis være bedre.

Den konkurrencebaserede, selvhævdende tilgang til erhvervsliv er en del af arven fra John Lockes atomistiske individualisme. Den er ude af stand til at håndtere komplicerede sociale og økologiske sammenhænge, der i dag karakteriserer modne industrielle økonomier. Den fremherskende trosretning i politik og erhvervsliv er stadig, at det fælles gode vil blive maksimeret, hvis alle enkeltpersoner, grupper og institutioner maksimerer hver deres egen materielle rigdom: 'hvad der er godt for General Motors - er godt for USA'. Helheden identificeres med summen af dens dele, og det faktum, at helheden kan bestå af enten mere eller mindre end denne sum, afhængigt af forholdet mellem delene, ignoreres. Konsekvenserne af denne reduktionistiske fejl er blevet stadig mere synlig, fordi politisk-økonomiske beslutninger i stigende grad kolliderer med hinanden, rives den sociale sammenhæng i stykker og ødelægger det naturlige miljø.

Den globale besættelse af vækst resulterede i en bemærkelsesværdig lighed mellem den kapitalistiske og de tidligere kommunistiske økonomier. De to dominerende repræsentanter for disse såkaldte modsatrettede værdisystemer, USA og Sovjetunionen, var dybest set ikke så forskellige. Begge var dedikeret til industriel vækst og hård teknologi, med stadig mere centraliseret og bureaukratisk kontrol, hvad enten det skete ved hjælp af statslig kontrol eller ved hjælp af såkaldte 'private' multinationale selskaber. Den universelle afhængighed af vækst og ekspansion er i dag blevet stærkere end alle andre ideologier - men opfattes ikke som ideologi.

På en måde kan den fælles tro på vækst retfærdiggøres, fordi vækst er et væsenstræk ved livet. Kvinder og mænd har kendt dette siden oldtiden, som vi kan se fra de udtryk, der blev brugt i antikken til at beskrive virkeligheden. Det græske ord 'physis' - roden til vores moderne termer fysik og fysiologi betegner det 'at vokse'. Faktisk synes evolution, forandring og vækst at være væsentlige aspekter af virkeligheden. Hvad der er galt med de nuværende begreber om økonomisk og teknologisk vækst er imidlertid vækstens mangel på mål og kvaliteter. Det er almindeligt antaget, at al vækst er god uden at erkende, at der i et begrænset miljø skal være en dynamisk balance mellem vækst og tilbagegang. Mens nogle ting skal vokse, skal andre forsvinde, så deres bestanddele kan frigives og genanvendes.

Det er ikke for nemt for de uindviede, at forstå den moderne økonomis abstrakte og meget tekniske sprog om marked, konkurrencefaktorer, ligevægtstilstande, lineær vækst, etc. men når det sker, vil de store fejlslutninger i nutidens økonomiske tænkning blive meget synlige.

Det meste af nutidens økonomiske tænkning er baseret på forestillingen om udifferentieret vækst. Tanken om, at væksten kan være obstruktiv, usund eller patologisk, indgår ikke. Det, vi derfor har brug for, er derfor en differentiering og kvalifikation af begrebet vækst. Fra overdreven produktion og forbrug i den private sektor skal væksten kanaliseres til offentlige serviceområder som transport, uddannelse og sundhedspleje. Og denne ændring skal ledsages af et grundlæggende skift fra et fokus på materiel produktion til indre vækst og udvikling.

Den alvorligste konsekvens af fortsat økonomisk klassisk-mekanisk vækst er at planetens naturressourcer udtømmes. Graden af denne udtømning blev forudsagt med matematisk præcision i begyndelsen af 1950'erne af geologen M. King Hubbert, som forsøgte at præsentere sine beregninger for præsident John F. Kennedy og ligeledes for efterfølgende amerikanske præsidenter, men han blev afvist og blev opfattet som småskør. I mellemtiden har historien bekræftet Hubberts forudsigelser ned i de mindste detaljer, og han har for nylig modtaget adskillige priser.

Hubberts beregninger og estimater viser, at produktions- og udtømningskurverne for alle ikke-genanvendelige naturressourcer er klokkeformede, ikke ulig de kurver, der viser civilisationernes stigning og nedgang. De øges først gradvist, og derefter stiger de dramatisk, spidser til, for så at falde kraftigt og til sidst gradvist at ebbe ud. Hubbert forudsagde således, at olie- og naturgasproduktionen i USA ville toppe i 1970'erne, som det gjorde, og derefter begynde nedstigningen, som fortsætter i dag. Den samme model forudsiger, at verdens olieproduktion vil nå

sit højeste punkt i 1990'erne og verdens kulproduktion i det enogtyvende århundrede. Det vigtige aspekt ved disse kurver er, at de beskriver udtømningen af hver enkelt naturressource, fra kul, råolie og naturgas til metaller, skove og fiskeområder og endda ilt og ozon. Vi kan finde alternativer til energiproduktion bestående af fossile brændstoffer, men det vil ikke stoppe udtømningen af vores andre ressourcer. Hvis vi fortsætter de nuværende mønstre med uddifferentieret vækst, vil vi snart have udtømt reserverne af metaller, mad, ilt og ozon, som alle er afgørende for vores overlevelse.

Et af de fremtrædende kendetegn ved nutidens økonomier er således den fastlåste tænkning, herunder tænkningen om vækst - lineær vækst. Natur og arbejdskraft forekommer markedet at være en grænseløs masse af natur, som det produktive menneske kan bruge løs af. Et centralt problem i dette uregulerede forbrug er, at forbruget ikke kender de balancer, nedre eller øvre grænser og biologiske sammenhænge, som får biosfæren til at fungere. Samme biosfære som producerer det rene vand og den ilt, som mennesket ikke kan leve uden.

De lovmæssigheder, som regulerer markedet, er ikke økologiske lovmæssigheder, men økonomiske lovmæssigheder, hvilket medfører, at markedet kan reagere anderledes - og måske for sent - når afgørende grænser overskrides, og biologiske områder nedbrydes, som ikke kan genskabes, og som samtidig er afgørende for produktion af rent vand og ilt. Eller sagt på en anden måde: måske overlever markedet, men hvad hvis biosfæren af samme grund ikke overlever?

Et fremadrettet spørgsmål til økonomien må være, hvordan den kan ændres, så hverdagens økonomi reguleres efter naturens, menneskelige og kulturelle grænser? Som det fremgår, kan dette spørgsmål ikke komme fra økonomien selv.

12. Mennesket som maskine

Hvad er arbejde egentlig? Kan dyr arbejde? Kan robotter? Hvordan adskiller arbejdet sig fra andre menneskelige aktiviteter - f.eks. leg, fest, hobby'er, osv?

Arbejde er allerede ovenfor blevet økonomisk belyst i relation til områder: rammer, indhold, værdi, behov og nytte. Som med menneskelige behov kan arbejde lettest forstås, hvis det forstås som et 'ex-centreret' begreb, snarere end, hvis det forstås som et fysiokratisk begreb.

Hvis vi først ser på de ydre og 'absolutte' rammer for arbejde, så er en nederste forudsætning for den vedvarende udførelse af arbejde, at det menneske, der udfører arbejdet overlever fra dag til dag. Ud af denne overvejelse, kommer lovmæssigheden: 'lønnens jernlove', der defineres som den økonomiske lovmæssighed, der hævder, at reallønnen har tendens til at lægge sig på det mindste niveau, der er nødvendig for at opretholde arbejdstagerens liv. Kommer lønnen under 'jernlovens' minimum, kan arbejdskraften ikke længere opretholdes, som det ses mange steder i 'det globale Syd'. Børn, syge og ældre dør, mens mennesker med tilstrækkelig fysisk styrke må bevæge sig et andet sted hen, hvor de igen kan omsætte sig selv som arbejdskraft.

Selve arbejdets indhold udgøres af den proces, hvor mennesket iværksætter, regulerer og kontrollerer sin aktivitet i at omforme naturmaterialer til varer, som andre vil købe og bruge. Lad os høre, hvad Marx tænkte:

"En edderkop udfører operationer, der ligner væverens, og en bi gør ved opbygningen af sine voksceller mangel en bygmester til skamme. Hvad der imidlertid på forhånd udmærker den dårligste bygmester fremfor den bedste bi er, at han har bygget cellen op i tanken før han bygger den i voks. Ved slutningen af arbejdsprocessen fremkommer et resultat, der allerede ved begyndelsen af processen eksisterede som en forestilling hos arbejderens, altså allerede ideelt var til stede. Han afstedkommer ikke blot en formændring af det materiale,

han arbejder med, men samtidig virkeliggør han sit eget mål, der som en lov bestemmer hans handlemåde, og som hans vilje må underordne sig.” ⁹⁶

Marx tydeliggør her, at der for at en handlingssekvens kan kaldes arbejde, skal der foreligge et formål, et mål, en beslutning, regulering og kontrol med handlingsforløbet, som kommer fra det arbejdende menneske selv.

Hvis vi nu vender os mod Aristoteles i hans beskrivelse af, hvad der gør en handling - herunder også arbejde - til en menneskelig handling, så argumenterer han for, at der for menneskers vedkommende er forskel mellem *gøren* og *handling*. Det gør han, fordi mennesket er det eneste væsen, der udvikler logos- dvs. tænkning, begreber, sprog og menneskelige handlinger.

Derfor kan han sige, at for mennesker gælder det, at mening + gøre = handling

Forskellen mellem handling og gøre er, at handlingen til føjes *mening*. Det menneskelige handlingsbegreb kan således bruges til at beskrive generel menneskelig adfærd, og skelner mellem, hvordan en privat person bevidst handler, og hvad der *tilfældigt* sker for en person.

Aristoteles påpeger i sin bog, *Poetikken*, at når vi betragter noget som en handling, og altså ikke kun som en eller anden tilfældig hændelse eller bevægelse, så hænger det sammen med, at vi oplever hændelsen som behæftet med et motiv, en mere eller mindre bevidst hensigt, eller mening, hos den eller dem, der forårsagede hændelsen. Der er f.eks. forskel på, om en person hoster, (rømmer sig) fordi han oplever situationen pinlig (en handling) eller at en person blot hoster, fordi hans hals er irriteret (en lettere infektion, måske). Tilføjelsen af mening til gøre er tilføjelsen af kulturel, religiøs, historisk og politisk kontekst, der kommer som hele menings- og tolkningssystemer. En menneskelig handling, et menneskeligt behov indgår således altid allerede i et system, og kan ikke forstås uden dette system. Handlingsbegrebet kan således ikke adskilles fra tænkning, tolkning og mening - uden bliver det til gøre.

Det samme må gælde for arbejdsbegrebet, da det udføres af et menneske. Arbejde er blot et underbegreb til og omfattet af handlingsbegrebet, og kan således ikke eksistere uden mening for den arbejdende person. Sker det vil det reducere det arbejdende menneske til kreatur. Det er derfor Marx retter en så voldsom kritik mod det arbejdsbegreb, der fremføres af Adam Smith og Ricardo.

Hos Smith finder vi nemlig en opdeling af det arbejde, som tidligere udgjorde et helt fagligt baseret handlingsforløb, hvor arbejderen udfolder en meningsgivende faglighed i frembringelsen af produktet. Smith deler dette arbejde op i mange simple operationer, fordi der derved kan frembringes en større mængde, som kan sælges til samme eller en lavere pris på markedet. Med Smith's ord:

“En mand ruller tråden ud, en anden strækker den, en tredje klipper den, en fjerde tilspidser den, en femte sliber den til i toppen, så hovedet kan monteres. Til at lave hovedet kræves to eller tre bestemte operationer: At sætte det på er en særlig operation, at afblege nålene er en anden, og selv det at putte nålene i papir er et håndværk i sig selv. Den vigtigste proces at fremstille knappenåle er på denne måde opdelt i ca. 18 deloperationer, der i nogle fabrikker udføres af 18 distinkte arbejdere, mens den samme mand i andre, dog udfører to eller tre af operationerne.” ⁹⁷

Smith går ikke ind i, hvad denne opdeling af arbejdet i mange meget simple operationer medfører psykisk for de udførende personer. Og Smith fortsætter med at omtale de meget simple handlinger, som var de behæftet med mening og derfor arbejde. Men det er netop i forsimplingen af produktionsprocessen, at den enkelte operation forsimples så meget, at den faglighed og mening, der tidligere knyttede sig til udførelsen forsvinder.

Denne udvikling finder sted samtidig med at udførelsens beslutningssituationer, der ligger lejret i fagligheden, også adskilles fra udførelsen. De fagligt begrundede beslutninger finder herefter sted i andre specialiserede afdelinger under en centraliseret ledelse, der koordinerer og træffer alle beslutninger. Arbejdet tømmes for mening, identifikation, glæde og engagement.

Denne opdeling adskiller netop 'mening' og 'gøren'. Mens mening bliver lagt hos ingeniører og ledelse, lægges udførelsens meningstømte 'gøren' (kropslige bevægelser) hos arbejderen.

Denne opdeling i mening og gøre, er samtidig en proces, som leder til en opdeling i magt og afmagt, der igen leder til at penge kan forvandles til kapital.

- Fremmedgørelse

Når en producent før i tiden tilegnede sig et dyrs 'arbejdskraft' eller mere nutidigt tilegner sig en robots kapacitet til at udføre bestemte operationer i en produktion, så tilegner producenten sig *kun* dyrets eller robotens 'arbejde', idet de to er identiske.

Hos mennesket, til forskel fra dyret og robotten, er enheden mellem arbejdets motiverende kraft og selve udførelsen *ikke ubrydelig* - hvilket vil sige, at producenten i mennesket kan opdele ånd og tænkning for sig, og krop og bevægelser for sig.

Menneskets arbejdskraft er netop, som vi tidligere har set det, i stand til at udføre en vidtstrakt mængde af forskellige arbejdsprocesser, fordi det kommer med en *logos*, der har sin rod i et komplekst samspil mellem værktøjer og sociale relationer, mellem teknologi og samfund. Det er den kapacitet, der gør mennesket enestående og samtidig attraktiv som arbejdskraft. Det kan tænke sig om, og handle situationstilpasset uden at der på forhånd ligger et beskrevet handlingsrepertoire.

Så denne enhed af undfangelse og udførelse kan opløses/deles hos mennesket. Den idé-mæssige undfangelse af et arbejdes resultat må stadig gå forud for og styre udførelsen, men den idé, der udtænkes af én, kan udføres af en anden. Arbejdets drivkraft er og bliver menneskets bevidsthed, men enheden mellem arbejde og intellekt kan brydes i individet og genhæves i gruppen, fabrikken, lokalsamfundet og samfundet som helhed. Endelig må menneskets evne til at udføre arbejde, som Marx kaldte 'arbejdskraft' ikke forveksles med den kraft noget ikke menneskeligt organ måtte besidde, det være sig et naturligt eller et menneskeskabt. Menneskeligt arbejde, hvad enten det udøves direkte eller oplagres i produktet eller i tæmmede dyr, repræsenterer menneskets eneste ressource i konfrontationen med naturen. For mennesker, der lever i samfundsformationer, er arbejdskraft således en kategori for sig, der ikke kan erstattes af nogen anden, ganske enkelt fordi den er menneskelig. Kun en, der er herre over andres arbejde, vil forveksle arbejdskraften med et dyr, en maskine eller en robot. For han vil betragte alt, der drejer hans mølle: damp, heste, vand eller menneskemuskler som ækvivalenter - som 'produktionsfaktorer'. For enkeltpersoner eller lokalsamfund, der leder og fordeler deres eget arbejde er forskellen mellem at bruge 'arbejdskraft' og at bruge enhver anden 'kraft' en forskel, hvormed økonomi drejer sig. Og fra arbejderens synspunkt er denne forskel afgørende, fordi alle mennesker er en del af den totale arbejdskraft, der er til rådighed i lokalsamfundet, i samfundet og indenfor hele menneskeheden.⁹⁸

13. Penge som varer

Kapitalistisk produktion fordrer udvekslingsrelationer i form af varer og penge. Det, der adskiller kapitalismen fra andre økonomier, er købet og salget af arbejdskraft.⁹⁹

Denne opdeling i arbejder og leder/ejer resulterer samtidig i opdelingen i penge og kapital, der er den proces, som leder til en opdeling i *magt* og *afmagt*, og som igen leder til at samfundets penge af virksomhedsejerne kan forvandles til *kapital*.

For at dette kan foregå må tre forhold eksistere alment i samfundet: 1. Arbejderne må være adskilt fra de nødvendige midler til produktionens udførelse, og kun være i stand til at få adgang til dem ved at sælge deres arbejdskraft til andre; 2. Arbejderne må være frigjort for juridiske bindinger såsom livegenskab og slaveri, der hindrer dem i frit at råde over deres egen arbejdskraft; 3. Formålet med arbejderens ansættelse må være øgningen af en kapitalstørrelse tilhørende arbejdsgiveren, som således fungerer som kapitalist. Arbejdsprocessen begynder derfor med en kontrakt eller aftale om betingelserne for arbejderens salg af arbejdskraft og kapitalistens køb af samme.¹⁰⁰

For enden af disse tre forhold findes så det problem, som arbejdsgiveren ikke kan ændre på, og det er, at ved køb af den menneskelige arbejdskrafts *logos*, køber arbejdsgiveren samtidig en ubestemt kvalitet og kvantitet i arbejdet, der i dets potentiale er uendelig, men som i dets realisering er begrænset netop af dens subjektive tilstand, dens tidligere historie, de generelle sociale forhold. Og det er forhold og faktorer, som påvirker såvel arbejdsprocessen som produktens kvalitet. Sagt kort: arbejdsgiveren køber et menneske med alt, hvad det indebærer.

Derfor, når mennesker tvinges til at sælge deres arbejdskraft til en anden, skabes en ulige magtrelation, der som konsekvens medfører at den ansatte nødvendigvis må opgive sin interesse for arbejdsprocessen. Arbejdsprocessen bliver i denne magtrelation fremmedgjort for den ansatte. Fra dette punkt vil den ansattes arbejde rejse sig som en kraft mod denne, og kun blive større jo mere denne arbejder.¹⁰¹

14. Konklusioner

Der er to udsagn knyttet til to positioner, som dominerer denne gennemgang, og det er Adam Smith's teori og udsagn om, at det fri marked vil lede til fred - *den liberale fredstese*, - og det er Karl Polanyi's teori om, at det fri marked ikke kan lade sig gøre, og at liberalismen leder til *krig*.

Polanyis kritik af liberalismens ide om det fri marked baserede sig på analyser af statens rolle i økonomien. I sin kritik skelnede Polanyi mellem ægte og fiktive varer. For Polanyi er definitionen af en ægte vare, at den er produceret til salg på et marked. Ved hjælp af denne definition er natur, mennesker og penge fiktive varer. Arbejde er simpelthen menneskers liv, råvarer er natur, og udbud af penge og kredit i moderne samfund er skabt af statslige politikker.

Den liberale fejlslutning består i, at den tror, at fiktive varer (natur, mennesker, penge) opfører sig på samme måde som ægte varer. Det er derfor, den mener at kunne adskille økonomi og politik, men som Polanyi påpeger, så kan konkrete familier ikke acceptere det liberale markedes vilkårlighed, da det vil ødelægge menneskers konkrete livsprojekter, og skabe fysisk, psykisk, social og eksistentiel smerte.

Polanyis analyser af økonomien i tiden op til de to verdenskrige viste, at det var liberalismens fejlslutninger om ægte og fiktive varer, der ledte dem til at opfinde guldstandard, som de påstod ville skabe en grænseløs verden med voksende velstand. Men i stedet for at skabe fred og velstand, medførte guldstandard voldsomme økonomiske kriser - hvor befolkningerne blev kastet på gaden, udsultet og behandlet som ting - i to blodige verdenskrige.

Dagens liberale projekt hviler fortsat på denne utopi om, at, at millioner af mennesker over hele verden fortsat vil acceptere, at den rigeste 1 % tilegner sig det overskud, 'det arbejdende fællesskab' dagligt producerer, mens de arbejdende bliver tvunget til at overleve i en prekær økonomi, hvor de må se deres børn blive socialt udgrænsede i mangel på omsorg, læring og basal sundhed. Ingen forældre kan bære at blive udsat for en sådan økonomi. Her slår økonomien over i politik.

Efterhånden som dagens ulighed og social usikkerhed vokser, vil den politisk-økonomiske

utilfredshed vokse og den nationalstatslige sammenhængskraft svinde. I denne situation ser det ud til, at parlamenterne, i stedet for at indse at nutidens økonomier er slået fejl, forsøger, at aflede den sociale frygt og utilfredshed ved at opfinde både indre og ydre synderbukke og fjender: arbejdsløse, flygtninge og russere. Ofte resulterer en sådan politik i en frygt, der finder udtryk i en politisk fundamentalisme, som ikke accepterer fremmede, fremmede overbevisninger, religiøse handlinger, udsmykninger og klædedragter.

Når mennesker bliver behandlet som ting, bliver de ikke kun politisk vrede, de bliver også psykisk stressede og politisk ustabile, og leder efter forklaringer og udveje - enkle eller komplekse.

Noget af det, der stresser, er at private og konkurrerende virksomheder helt i Smiths ånd på grund af konkurrencen er tvunget til opdele arbejdet ned i de mindst mulige operationer, samtidig som produktionshastighed og -mængde øges. På den måde mister arbejdet sit betydningsbærende faglige indhold, samtidig som nedslidningen af mennesker øges.

Hvis vi vil forstå, hvad arbejde er, må vi vende os til Aristoteles, som sagde at arbejde er 'intelligent' handling. Han knyttede dermed arbejde til menneskets logos, som det bruger til at udvikle mening og beslutninger med. I denne definition kan hverken en okse eller en robot arbejde, da de ikke ejer logos. Det er menneskets logos, som gør det både uundværligt og problematisk for arbejdsgiveren.

Når en arbejdsgiver på Smiths tid tilegnede sig et dyrs 'arbejdskraft' eller, hvis en arbejdsgiver i dag køber en robots kapacitet til at udføre bestemte operationer i en produktion, så tilegner arbejdsgiveren sig dyrets eller robotens bevægelser, der er identiske med dyret eller robotens konstruktion. Denne 'enhed' kan ikke brydes, så ville dyret dø eller roboten gå i stykker.

Men når arbejdsgiveren køber et menneske, er 'enheden' mellem arbejdets motiverende kraft og selve udførelsen - i modsætning til dyret og robotten - ikke ubrydelig, hvilket vil sige, at arbejdsgiveren, kan opdele menneskets ånd og tænkning for sig, og krop og bevægelser for sig.

Når mennesket tvinges til at sælge sig selv, sin fysiske arbejdskraft eller sin viden til en arbejdsgiver, så afgiver de samtidig deres frihed, beslutningskraften og produktet til arbejdsgiveren, og er i den overgivelse blevet fremmedgjort. Fra dette salg vil arbejdet blot rejse sig som en fremmed kraft overfor enkeltmennesket, og blive større jo mere ihærdigt det arbejder, om det så er en privat virksomhed, en andelsvirksomhed, en NGO eller en forening. Ejerne og lederne bruger de ansattes viden og liv, og kvitterer med at behandle dem som udskiftelige møtrikker i en økonomisk maskine, hvis de anser dem for udslidte eller problematiske.

- Økonomi er ikke fysik

Når de liberale bliver ved med at trække Smith af stalden, henviser de til økonomiske teorier, der er udviklet i 1700-tallet. 1700-tallet var et klassesamfund, hvor 80 % befolkningen var bønder, hvor produktionen foregik med primitive teknologier, osv. De overfører mao. teori fra et tilbagestående samfund til et højt udviklet samfund som Danmark. Det er jo lidt tosset, så hvorfor gør de det? De gør det nok for at virke videnskabelige, og for at holde fast i deres privilegier.

Utallige kritikere har efterfølgende påpeget, at denne teori, denne ligning ikke går op. De peger desuden på et næst og langt mere fundamentalt problem i selve konstruktionen: og det er den umiddelbare kobling fra fysik til adfærd. I denne kobling leder de efter konstante kræfter og faktorer, som kan forklare økonomi. De leder bare det forkerte sted, og begår en fundamental fejlslutning.

Økonomi er, som vi har set tidligere, sammensat af menneskelig logos og handlinger, og derfor burde økonomien være underlagt de humanistiske og samfundsmæssige videnskabelige metoder, erkendelser og begrænsninger.

Ideer, tanker, betydning og følelser falder ikke nedad ligesom Newtons faldende legemer. Mennesker tænker, husker og lærer - og ændrer derfor adfærd, både individuelt og kollektivt. Menneskelig adfærd skal derfor forstås indefra, mens fysiske legemer skal observeres udefra og derpå forklares. En fysisk iagttagelse kan gentages uden at det faldende legeme husker. Teorien kan derfor testes igen og igen. Modsat kan et menneske, en gruppe og en kultur huske og lære, og en teori om forståelse og læring kan derfor ikke testes igen og igen.

Økonomisk læring og adfærd kan derfor ikke sættes på samme formel som et faldende legeme. Menneskelig adfærd kan ændre sig som følge af læring og kultur, og denne ændring kan have paradoksal karakter og ikke være underlagt mekanisk-lineære årsag-virkningsforløb, der er umulig at forudsige.

Så det liberalister henviser til som en økonomisk virkelighed og markedets realiteter er blot ideologi og historiske konstruktioner af meget stort omfang. Kapitalismen er en ideologisk konstruktion fra 1700-tallet - ikke en naturlov.

Den kapitalistiske økonomi står foran en uundgåelig revision af dens grundlæggende begreber og teorier, der vil være så radikale, at spørgsmålet er, om økonomien vil overleve. Den mest hensigtsmæssige tilgang er ikke at opgive økonomien, men at opgive dens nuværende forføjede forankring i det newtonske paradigme. En ny økonomi må for at blive nyttig, tage afsæt i en tolkende, omsorgsfuld tilgang til natur, mennesker og målet med vores fælles arbejde.

- Konklusioner i punktform

1. De newtonske økonomier slutter fra fysik til adfærd. Det er en fundamental fejlslutning
2. Fejlslutningen i de newtonsk-økonomiske teoridannelser tager endvidere afsæt i en forældet fysik. De newtonske økonomiers teorier stammer fra 1700-tallet
3. De økonomiske teorier stammer fra 1700-tallet, og tager afsæt i et samfund, som var domineret af lokal landbrugsproduktion, køns og klasse deling. I dag er verden globaliseret og produktion og økonomier er spredt på mange slags produktion. Landbrugsproduktionen trækker på 3-5 % af befolkningen, hvor den tidligere trak på 70-80 %.
4. Det fri marked som Smith opfandt eksisterer ikke noget sted
5. De økonomiske naturlove, som Smiths 'usynlige hånd' skulle dække over består af fejlslutninger
6. De newtonske økonomer blander forskellige lovmæssigheder: de hævder både, at markedet afgør prisen, og samtidig, at der eksisterer en ligevægtstilstand, som reguleres af en naturlig økonomisk lov. Begge kan logisk set ikke være sande på samme tid
7. Den newtonske fysik's projekt bestod i at opstille en fysik, hvor Gud ikke blandede sig
8. Den newtonske økonomi's projekt består i et projekt, hvor Gud, kirke og magthavere ikke blander sig - med andre ord konstrueres en økonomi uden etisk overbygning. Derfor lagde den stor vægt på, at økonomien var en videnskab på linje med fysik
9. En økonomi, der tager afsæt i en sådan udgave af den newtonske fysik, kan ikke forstå, forklare og forholde sig til menneskets behov for mening, til at mennesket grundlæggende er et fortolkende, forstående meningsstyret væsen
10. En sådan økonomi kan ikke forstå bevidsthed, hukommelse, læring og betydningsbåret adfærd

15. Litteratur

- Alperovitz, Gar. 2013. *"What Then Must We Do?"* Vermont: Chelsea Green Publishing.
- Andersen, Heine & Lars Bo Kaspersen (Eds.). 2000 *"Klassisk og moderne samfundsteori."* København: Hans Reitzels Forlag.
- Braverman, Harry. 1978. *"Arbejde og monopolkapitalisme."* København: Demos.
- Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag.
- Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers.
- Foucault, Michel. 1977. *"Overvågning og straf."* Oslo: Det lille forlag.
- Fukuyama, Francis. 1992. *"The End of History and the Last Man."* London: Penguin.
- Grof, Stanislav. 1985. *"Den Indre Rejse 4."* København: Borgens Forlag.
- Habermas, Jürgen. 1971. *"Borgerlig offentlighed."* Oslo: Gyldendal.
- Habermas, Jürgen. 1984. *"The Theory of Communicative Action."* Cambridge: Polity Press.
- Hirst, Paul. 2003. *"Krig og magt i det 21. århundrede."* Gylling: Hans Reitzel.
- Howard, Michael, Andreopoulos, G. J. Shulman. 1994. *"The laws of war."* London: Yale University Press.
- Howard, Michael. 1976. *"War in European History."* Oxford: OxfordUniversity Press.
- Kuhn, Thomas. 1962. *"The Structure of Scientific Revolutions."* Chicago: Chicago University Press.
- Larsen, Mihail og Ole Thyssen. 1981. *"Menneskeret."* København: Gyldendal.
- Larsen, Øjvind. 1996. *"Den lydige forvalter."* København: Hans Reitzel.
- Macmillan, John. 1998. *"On Liberal Peace."* London: Taurus Academic Studies.
- Mazzucato, Mariana. 2018. *"The Value of Everything."* London: Penguin Books.
- Marx, Karl. *"Kapitalen."* København: Rhodos, 1. book 2.
- Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Polanyi, Karl. 1944. *"The Great Transformation."* Boston: Beacon Press.
- Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books.
- Standing, Guy. 2017 *"The Corruption of Capitalism."* London: Biteback Publishing.
- Thyssen, Ole. 1981. *"Den Fri Tanke."* København: Gyldendal.
- Thyssen, Ole. 1982 *"Den anden natur."* Gylling: Vindrose.
- Wendt, Alexander. 2015. *"Quantum Mind and Social Science."* Cambridge: Camb. Uni. Press.
- Wheatley, Margaret J. 1994, *"Leadership and the New Science."* San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
- Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill.
- Zohar, Danah. 2004. *"Spiritual Capital."* London: Bloomsbury Publishing Plc.
- Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books.

16. Henvisninger

- ¹ Alperovitz, Gar. 2013. *"What Then Must We Do?"* Vermont: Chelsea Green Publishing, p. 1
- ² Alperovitz, Gar. 2013. *"What Then Must We Do?"* Vermont: Chelsea Green Publishing, p. 1
- ³ Zohar, Danah. 2004. *"Spiritual Capital."* London: Bloomsbury Publishing Plc. p. 29
- ⁴ Zohar, Danah. 2004. *"Spiritual Capital."* London: Bloomsbury Publishing Plc. p. 38
- ⁵ Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. XXX
- ⁶ Lønningernes 'jernlov' er en økonomisk lov, der hævder, at reelle lønninger altid har tendens til i det lange løb at udgøre den mindste løn, der er nødvendig for at kunne opretholde arbejdstagerens liv. Teorien blev først formuleret af Ferdinand Lassalle i midten af det nittende århundrede.
- ⁷ Wendt, Alexander. 2015. *"Quantum Mind and Social Science."* Cambridge: Cambridge University Press, p. 12
- ⁸ Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books, p. 39
- ⁹ Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books, p. 75
- ¹⁰ Bertilsson, Margareta, in Andersen & Kaspersen (Eds.). 2000 *"Klassisk og moderne samfundsteori."* København: Hans Reitzels Forlag, p. 540
- ¹¹ Bertilsson, Margareta, in Andersen & Kaspersen (Eds.). 2000 *"Klassisk og moderne samfundsteori."* København: Hans Reitzels Forlag
- ¹² Thyssen, Ole. 1981. *"Den Fri Tanke."* København: Gyldendal.
- ¹³ Thyssen, Ole. 1981. *"Den Fri Tanke."* København: Gyldendal.
- ¹⁴ Larsen, Øjvind. 1996. *"Den lydige forvalter."* København: Hans Reitzel, p. 49
- ¹⁵ Larsen, Øjvind. 1996. *"Den lydige forvalter."* København: Hans Reitzel, p. 49
- ¹⁶ Foucault, Michel. 1977. *"Overvågning og straf."* Oslo: Det lille forlag. Habermas, Jürgen. 1971. *"Borgerlig offentlighed."* Oslo: Gyldendal. Larsen, Øjvind. 1996. *"Den lydige forvalter."* København: Hans Reitzel.
- ¹⁷ Larsen, Øjvind. 1996. *"Den lydige forvalter."* København: Hans Reitzel, p. 49f
- ¹⁸ Kaspersen, Lars Bo. in Andersen & Kaspersen (Eds.). 2000 *"Klassisk og moderne samfundsteori."* København: Hans Reitzels Forlag & Klassisk og moderne samfundsvidenskab.
- ¹⁹ Larsen, Mihail og Ole Thyssen. 1981. *"Menneskeret."* København: Gyldendal.
- ²⁰ Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 33
- ²¹ James Steuart, in Kate Raworth. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 33
- ²² Viner, Jacob, in Kate Raworth. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 34
- ²³ Viner, Jacob, in Kate Raworth. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 34
- ²⁴ Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 33f
- ²⁵ Parker in Michael Howard, M, Andreopoulos, G. J. Shulman. 1994. *"The laws of war."* London: Yale University Press, p. 43
- ²⁶ Parker in Michael Howard, M, Andreopoulos, G. J. Shulman. 1994. *"The laws of war."* London: Yale University Press, p. 43
- ²⁷ Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag, p. 69
- ²⁸ Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag.

- 29 Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag, p. 69
- 30 Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag, p. 69
- 31 Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag, p. 70
- 32 Hirst, Paul. 2003. *"Krig og magt i det 21. århundrede."* Gylling: Hans Reitzel, p. 54
- 33 Fukuyama, Francis. 1992. *"The End of History and the Last Man."* London: Penguin, p. 185
- 34 Olsén, Peter. 1978. *"Historie og psykologi."* København: Dansk Psykologisk Forlag, p. 98
- 35 Howard, Michael, M, Andreopoulos, G. J. Shulman. 1994. *"The laws of war."* London: Yale University Press, p. 4.
- 36 Howard, Michael. 1976. *"War in European History."* Oxford: OxfordUniversity Press
- 37 Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 114
- 38 Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 124
- 39 Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 124
- 40 Macmillan, John. 1998. *"On Liberal Peace."* London: Taurus Academic Studies, p. 101
- 41 Macmillan, John. 1998. *"On Liberal Peace."* London: Taurus Academic Studies, p. 101
- 42 Macmillan, John. 1998. *"On Liberal Peace."* London: Taurus Academic Studies, p. 107
- 43 Macmillan, John. 1998. *"On Liberal Peace."* London: Taurus Academic Studies, p. 107
- 44 Mazzucato, Mariana. 2018. *"The Value of Everything."* London: Penguin Books, p. 8
- 45 Habermas, Jürgen. 1984. *"The Theory of Communicative Action."* Cambridge: Polity Press, p. 4
- 46 Keynes, John Maynard. [1936]1993. *"The General Theory of Employment, Interest and Money."* Cambridge: Macmillan, p. 249
- 47 Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 67
- 48 Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 66
- 49 Block, Fred. Introduction to Karl Polanyi. 1944. *"The Great Transformation."* Boston: Beacon Press, p. xxxiii
- 50 Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 68
- 51 Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 120
- 52 Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 118f
- 53 Zohar, Danah. 2004. *"Spiritual Capital."* London: Bloomsbury Publishing Plc. p. 16
- 54 Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 120f
- 55 Smith, Adam in Dana Zohar. 1994. *"The Quantum Society."* New York: Quill, p. 119
- 56 Smith, Adam in Dana Zohar. 1994. *"The Quantum Society."* New York: Quill, p. 119
- 57 Block, Fred. Introduction to Karl Polanyi. 1944. *"The Great Transformation."* Boston: Beacon Press, p. xxvi
- 58 Standing, Guy. 2017 *"The Corruption of Capitalism."* London: Biteback Publishing, p. xviii
- 59 Alperovitz, Gar. 2013. *"What Then Must We Do?"* Vermont: Chelsea Green Publishing, p. 51f
- 60 Raworth, Kate. 2017. *"Doughnut Economics."* London: Random House Business Books, p. 82
- 61 Fromm, Erich. [1941]1980. *"Flugten fra friheden."* Viborg: Hans Reitzel, p. 18, 21f, 199f & 200

- ⁶² Dunn, Lucia in Fritjof Capra. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 209
- ⁶³ Marshall, Alfred, article in Information. 2018. *"Alfred Marshall."* September 22.
- ⁶⁴ Block, Fred. Introduction to Karl Polanyi. 1944. *"The Great Transformation."* Boston: Beacon Press, p. xxv
- ⁶⁵ Block, Fred. Introduction to Karl Polanyi. 1944. *"The Great Transformation."* Boston: Beacon Press, p. xxxiv
- ⁶⁶ Thyssen, Ole. 1982 *"Den anden natur."* Gylding: Vindrose, p. 26
- ⁶⁷ Kuhn, Thomas. 1962. *"The Structure of Scientific Revolutions."* Chicago: Chicago University Press.
- ⁶⁸ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 58
- ⁶⁹ Grof, Stanislav. 1985. *"Den Indre Rejse 4."* København: BorgensForlag.
- ⁷⁰ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 68
- ⁷¹ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. XX
- ⁷² Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 69
- ⁷³ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 70
- ⁷⁴ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 70
- ⁷⁵ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 71
- ⁷⁶ Capra, Fritjof. 1975, *"Fysikkens Tao."* Viborg: Borgens Forlag, p. 72f
- ⁷⁷ Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 75
- ⁷⁸ Grof, Stanislav. 1985. *"Den Indre Rejse 4."* København: Borgens Forlag, p. 408
- ⁷⁹ Wheatley, Margaret J. 1994, *"Leadership and the New Science."* San Francisco: Berrett-Koehler Publishers. p. 6
- ⁸⁰ Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 121
- ⁸¹ Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 120f
- ⁸² Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 267
- ⁸³ Grof, Stanislav. 1985. *"Den Indre Rejse 4."* København: BorgensForlag, p. 336
- ⁸⁴ Grof, Stanislav. 1985. *"Den Indre Rejse 4."* København: BorgensForlag, p. 445
- ⁸⁵ Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 76-77
- ⁸⁶ Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 89
- ⁸⁷ Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 84f
- ⁸⁸ Capra, Fritjof. 1983. *"The Turning Point."* London: Flamingo Publishers, p. 84f
- ⁸⁹ Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books, p. 41
- ⁹⁰ Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books, p. 51f
- ⁹¹ Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books, p. 51
- ⁹² Zohar, Danah. 2004. *"Spiritual Capital."* London: Bloomsbury Publishing Plc. p. 21
- ⁹³ Zohar, Danah. 2004. *"Spiritual Capital."* London: Bloomsbury Publishing Plc. p. 18f
- ⁹⁴ Zohar, Danah. 1994. *"Quantum Society."* New York: Quill, p. 267
- ⁹⁵ Zohar, Danah. 2016. *"The Quantum Leader."* New York: Prometheus Books, p. 51f

⁹⁶ Marx, Karl. *"Kapitalen."* København: Rhodos, 1. book 2. s. 303

⁹⁷ Smith, Adam in Harry Braverman. 1978. *"Arbejde og monopolkapitalisme."* København: Demos, p. 70

⁹⁸ Braverman, Harry. 1978. *"Arbejde og monopolkapitalisme."* København: Demos, p. 46

⁹⁹ Braverman, Harry. 1978. *"Arbejde og monopolkapitalisme."* København: Demos, p. 47

¹⁰⁰ Braverman, Harry. 1978. *"Arbejde og monopolkapitalisme."* København: Demos, p. 47

¹⁰¹ Braverman, Harry. 1978. *"Arbejde og monopolkapitalisme."* København: Demos, p. 52